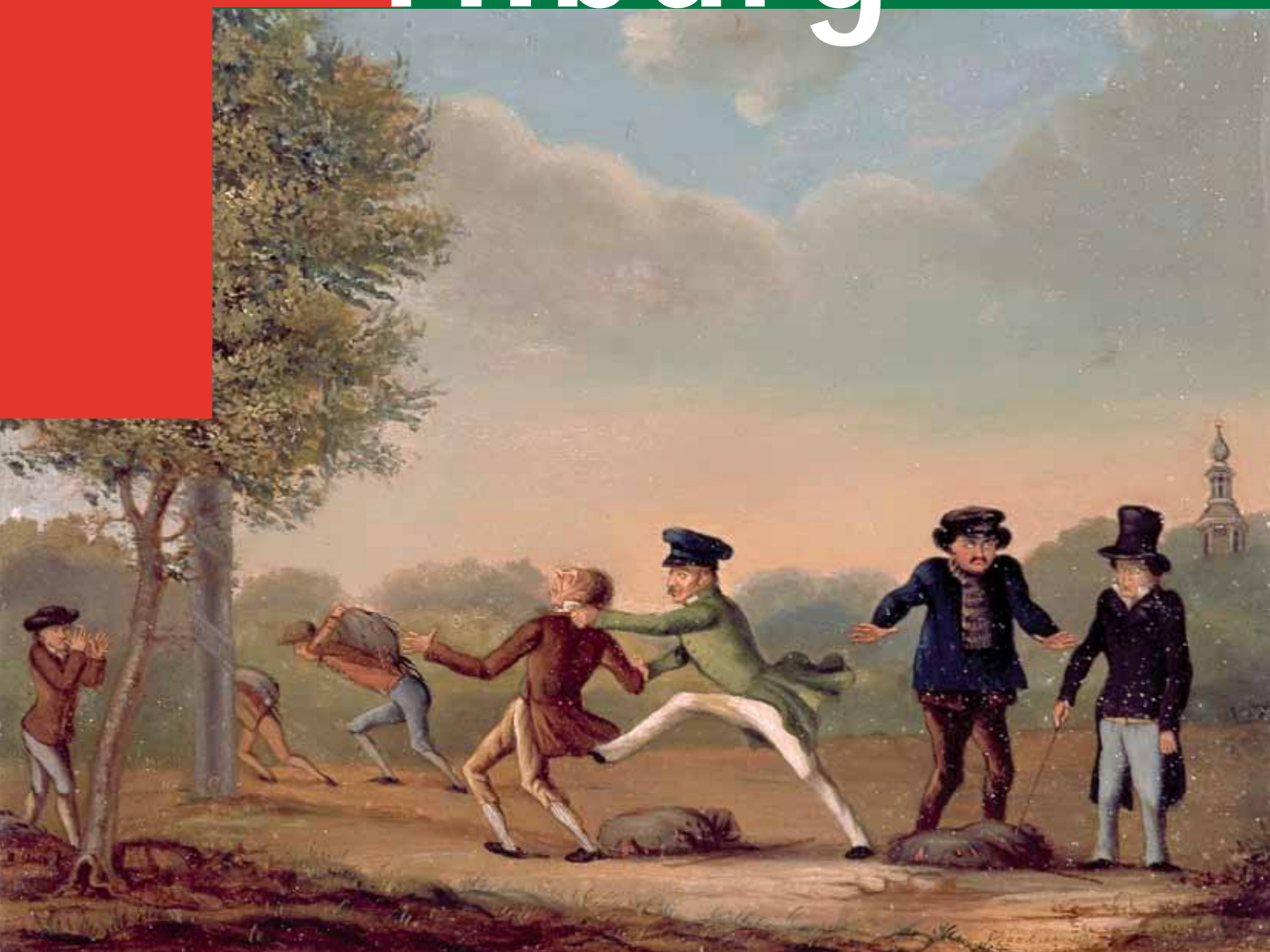

Tilburg

Tijdschrift voor
geschiedenis,
monumenten
en cultuur

De vele gedaanten van Karel Janson

Smokkelen in de 19e eeuw

Lager onderwijs in Tilburg
van 1806 tot 1857

Tilburg kort

Jaargang 28
april 2010
nummer

1

€ 4,95

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis,
monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 28, nr. 1
april 2010

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgood
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie)
Jeroen Ketelaars, Rob van Putten

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
14,50
Losse nummers
verkrijgbaar in de
boekhandel (4,95)
Abonneren door
overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgood te Tilburg

Gironummer 5625554
AMRO-bank rek.nr.
42.81.63.343
onder vermelding van
'abonnement 2010'

Omslagfoto:
Lompensmokkelaars betrapt, 1861
(coll. Belasting & Douane Museum Rotterdam)

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Drukkerij Gianotten B.V., Tilburg

Ten geleide

'Een merkwaardige, boeiende figuur', dat was de auteur aan wie Ed Schilders een bijdrage wijdt in dit nummer van tijdschrift *Tilburg*, de eerste aflevering van dit blad in 2010. Hans de Rovere, Hans Terwynne, Hans van Uden, Tonny Frank, het zijn allemaal namen, pseudoniemen, waarachter één en dezelfde schrijver schuilgaat, en dat is Karel Janson. Een interessante figuur in de literaire geschiedenis van Tilburg. "Interessant omdat hij in Goirle geboren is, in Tilburg schoolging, en in twee romans die achtergrond van zijn jeugd verwerkt heeft", schrijft Schilders. "Met een letterkundige carrière zoals je ze niet vaak tegenkomt. Veelzijdig, maar ook van een grote onrust. Een schrijver die bovendien nauwelijks andere sporen heeft willen achterlaten dan het werk dat hij schreef." In dit nummer van *Tilburg* leest u over de speurtocht die Schilders ondernam naar deze onbekende schrijver en zijn werk.

Maar ook bevat dit nummer uitgebreide artikelen van de hand van Jef van Gils en Petra Robben, twee auteurs die al eerder in dit tijdschrift publiceerden. Van Gils onderzocht de smokkelhandel die na de Belgische opstand tot stand kwam en waarbinnen ook Tilburgers zich niet onbetuigd lieten. Robben verrichtte uitgebreid onderzoek naar het lager onderwijs in Tilburg in grofweg de eerste helft van de negentiende eeuw. Want natuurlijk waren de Zusters van Liefde en de Fraters van Tilburg ontzettend belangrijk voor het Tilburgse onderwijs, dat betekent niet dat er vóór hun verschijning op het onderwijskundige toneel niets op dat gebied was gebeurd. Dat wordt duidelijk in Robbens bijdrage, die de periode 1806-1857 beslaat.

Traditiegetrouw sluit ook deze aflevering van *Tilburg* af met een 'Tilburg Kort', waarin de publicaties worden weergegeven die recentelijk over Tilburg zijn verschenen en boeken worden besproken. En weet u meer over de schilder P.N. van den Boer? Laat het dan de redactie weten. In een volgend nummer zal namelijk nader worden stilgestaan bij deze vergeten 'Tilburgse meester'.

De redactie

Inhoud

- 3 Ed Schilders:**
De vele gedaanten van Karel Janson
- 8 Jef van Gils:**
Smokkelen in de 19e eeuw
- 21 Petra Robben:**
Tilburg, brandpunt van opvoeding en onderwijs. De ijver voor goed lager onderwijs van 1806 tot 1857
- 30 Tilburg kort:**
*Tilburg signalement LXVI
Ondernemers 1850-1950
Tilburg in de jaren '70
P.N. van den Boer: zoektocht naar een vergeten 'Tilburgse meester'*

De vele gedaanten van Karel Janson

Ed Schilders*

* Ed Schilders (Heukelom, 1951) is schrijver-journalist, en columnist van het Brabants Dagblad/Tilburg Plus. Hij is de auteur van *Moordhoek* (1988), en, samen met Ronald Peeters, van *Katholiek Tilburg in beeld*. Hij werkte mee aan *De historische canon van Tilburg in vijftig verhalen*, en in 2008 verzorgde hij het 'Negende Prentebuukse' van Cees Robben: *Slaoj meej aaj mee jèùn meej èèrepel – Aan tafel met C. Robben*. In 2009 stelde hij voor de Stichting P.J. Cools de bloemlezing 'O ja, waar leg dat dan, Tilburg?' samen, over Tilburg en *Tilburgers in de Nederlandse letteren*.

'Op een mooie, warme Juni-dag liep er op het perron van het station te Tilburg een juffrouw, die ogenschijnlijk wachtte op de aankomst van een trein. Er was niets opvallends aan haar, maar de ober van de tweede klas restauratie kwam op een gegeven moment naar buiten met de enige bedoeling haar eens goed op te nemen. De juffrouw liep er n.l. al zeker drie kwartier.'

Een plaats in de eregalerij van klassieke openingszinnen zal deze passage niet krijgen, maar toch is zij interessant genoeg om aangehaald te worden. Niet alleen omdat zij zich afspeelt op het (vooroorlogse) treinstation van Tilburg, maar omdat bij nader onderzoek de auteur, Hans de Rovere, een merkwaardige, boeiende figuur bleek te zijn voor de letterkundige geschiedenis van Goirle en Tilburg. Het betreft de openingszin van een zogenaamd 'kwartjesboek' voor grotere meisjes: *Op zoek naar een oom*. Het verscheen in 1939, en in hetzelfde jaar zou De Rovere nog twee titels publiceren in de reeks 'Geill. Meisjesbibliotheek' van uitgever H. Nelissen in Bilthoven.¹ Zo staat het althans in de fondslijst die in het boekwerkje is afgedrukt, en ik concludeer daar-

uit dat de informatie die de online bibliotheekcatalogus voor Nederland, Picarta, niet helemaal correct of volledig is als daarin gesteld wordt dat *Op zoek naar een oom* werd uitgegeven door uitgeverij Helmond (inderdaad uit Helmond), en dat de auteur niet Hans de Rovere heet maar Hans Terwynne. Toch bleek dit een bibliografische discrepantie die zijn vruchten afwierp. In de genoemde fondslijst kwam ik inderdaad ook Hans Terwynne tegen, onder andere als auteur van *Overschotje: een leuk en spannend verhaal voor meisjes* (1939) en nog twee andere titels.² Volgens Picarta allemaal bij uitgeverij Helmond, maar het exemplaar dat ik vervolgens van *Overschotje* kocht, bleek geheel en al uitgevoerd in de stijl van de 'Geill. Meisjesbibliotheek' van Nelissen uit Bilthoven.

Om een lange zoektocht kort te maken: De Rovere en Terwynne bleken een en dezelfde auteur. Daar is Picarta stellig over, zoals deze databank ook stellig is over een derde auteursnaam: Tonny Frank, auteur van *Puck en Riek als circus-artisten: een leuk en spannend verhaal voor meisjes* (1939) en *De kladschilders. Een vrolijk verhaal voor meisjes* (1940). Vooral de eerstgenoemde titel bleek bij aanschaf interessant, want de illustraties werden verzorgd door Kees Mandos. Ook die illustraties zullen de eregalerij van het oeuvre van Mandos niet halen, maar toch: het gaat om minstens één vroege Kees Mandos.³

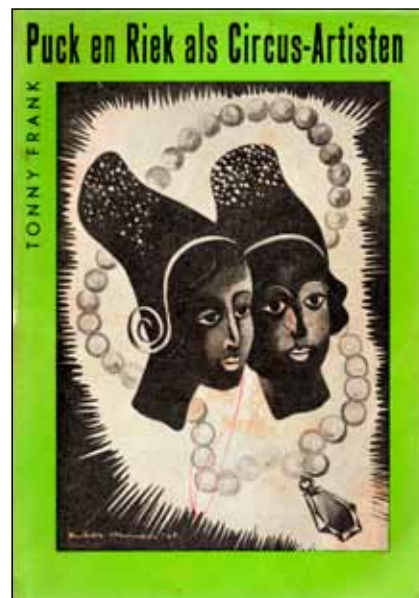
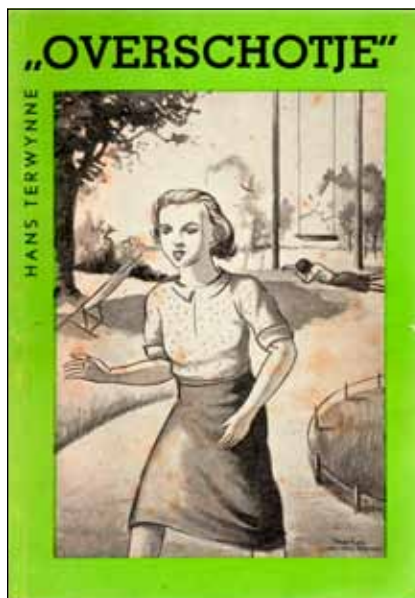
Reclame voor mondverzorging

De Rovere, Terwynne, en Frank bleken een en dezelfde schrijver uit de kwartjesbibliotheek van uitgever Nelissen. Het waren namen, pseudoniemen, die mij tot dan toe niets zeiden, en waarop ik slechts bij toeval gestuit was doordat ik wilde weten wie dat meisjesboek geschreven had dat zijn aanvang neemt op het perron van Tilburg. Blijkbaar was ik op een veelschrijver gestuit, gespecialiseerd in lectuur voor oudere meisjes. Zo gespecialiseerd dat hij – wat in die tijd niet ongebruikelijk was – zich moest bedienen van meerdere schuilnamen. Een broodschrijver, misschien. Onderbetaald door zijn uitgever, en uiterst productief om toch een redelijk belegde boterham te verdienen. Dat er naast deze fictieve link met Tilburg ook een biografische link met Goirle en Tilburg bestond, daarmee werd ik door Picarta overrompeld toen ik in het rijtje van pseudoniemen behalve de twee Hansen en de Tonny ook de naam zag staan van de derde Hans: Van Uden.

Die kende ik. Van Hans van Uden had ik al jarenlang

Portret Karel Janson; uit:
Lectuur-Repertorium 1953.
(Coll. auteur)

Covers van de meisjesboeken *Op zoek naar een oom* (illustratie L. de Swart), *Overschotje* (illustratie Martien van den Heuvel) en *Puck en Riek als circus-artisten* (illustratie Kees Mandos). (Coll. auteur)

de roman (voor volwassen lezers) *Ivoren parade* op de plank staan. Een bijzonder vervelende roman, literair gesproken, die ik toch de moeite van het lezen waard had gevonden omdat die bij verschijning (1940) voor enige ophef had gezorgd. Het boek werd in jaargang 1940 van het katholieke recensietijdschrift *Boekenschouw* getypeerd als 'Een merkwaardig boek, dat in romanvorm reclame maakt voor mondverzorging.'

En dat klopt, want de hoofdpersoon is een tandarts van boven de rivieren die in Brabant een praktijk heeft opgezet, en Van Uden heeft zijn overduidelijk aanwezige research naar de verfijndheden van de toenmalige mondhygiëne bepaald meer klinisch dan dramatisch verwerkt. Maar er was meer. De recensent van *Boekenschouw* noteert:

Het speelt in een stad van Noord-Brabant (...) De schrijver is, ondanks een loftuiging hier en daar, weinig vriendelijk voor Brabant en zijn bevolking en laat de inferioriteit van deze doorlopend voelen. Eveneens schrijft hij weinig vleidend over het Katholicisme in Brabant en geeft een nogal ergerlijke beschrijving van een Zondagsche Mis in de Brabantsche provinciestad. Het is alles nogal hatelijk, kleinzielig en oppervlakkig.

Een voorbeeld van zulke hatelijkheid is waarschijnlijk wel de passage waarin de tandarts een krantenartikel leest met de oprukkende badpakkencultuur als bedreiging voor Brabant. Waarschijnlijk speelt het tafereel zich af in Oisterwijk. In de krant staat een verontwaardigd bericht dat zich afspeelde op de feestdag van Petrus en Paulus:

We waren op assistentie in een onzer mooiste Brabantse dorpen, niet ver van Tilburg. Het is een echt vredig landelijk dorpje (...) Opeens (...) Zie ik wel goed? Is het geen fantasma? Kan zo iets hier in X op klaarlichte dag gebeuren? We zijn hier toch niet aan het strand! Drie vrouwen... wat de anderen aan hebben of niet aan hebben, zie ik niet, alleen die ene in het midden, heel groot en uitdagend en blijkbaar heel goed geluimd, maar slecht gekleed, enkel in een heel kort pikzwart zwempakje.

Het krantenbericht eindigt als volgt, tot ongenoegen van de tandarts:

Is dat de beschaving die gij hier uit Holland komt brengen? Die lusten wij Brabanders niet.

*Blijf daarmee boven de Moerdijk, of we zullen onze goede boeren in 't geweer brengen met riek en hooivork om onze Brabantse beschaving te redden tegen die brutaliteit. Edele Brabant were di!*⁴

'Naomaok Vlimmen'

Een en ander zou allang vergeten zijn, ware het niet dat de populaire Tilburgse volksdichter Piet Heerkens zijn banvloek had uitgesproken over *Ivoren Parade*. Het gedicht dat hij schreef om *Ivoren Parade* in zijn hoogstpersoonlijke ban te doen, werd pas opgenomen in zijn postume bundel *De knaorrie* (1949) maar Heerkens publiceerde het gedicht oorspronkelijk als ingezonden brief in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van 17 februari 1941, en wel onder de schuilnaam 'Hans van Vechel'. Heerkens had in *Ivoren Parade* en Hans van Uden een navolging en navolger ontdekt van de in die tijd door de katholieke literatuurkritiek verguisde Anton Roothaert en diens roman(cyclus) *Dokter Vlimmen*. Heerkens dichtte:

"Dokter Vlimmen" ha' groot succes!

Ieder jaor 'nen druk of zes!

Waarom? - Anti-clerikao!

En pikant: 'n trouwschandaol!

Hans van Uden, jao, ge bent
Naomaok Vlimmen, kleine vent,
Mar oe boek is saai en flauw,
Slap van taol en zwak van bouw!

'Zeker krijgde 'n druk of zes!' schreef Piet Heerkens in de laatste regel van zijn gedicht aan zijn gewraakte auteur, en hij zat er niet ver naast. Het werden er zeven, de laatste in 1947. De vermelding van de oplagecijfers in de derde druk van de roman doet vermoeden dat in totaal zo'n 15.000 exemplaren van *Ivoren*

Parade verkocht zijn. Lang niet slecht voor een romandebuut. Maar een echt debuut was het natuurlijk niet. Hans van Uden was een pseudoniem, het zoveelste van de man die in de jaren dertig meisjesboeken geschreven had onder minstens drie schuilnamen. De ware naam van deze auteur was Karel Janson. Hij werd geboren in 1905 in Goirle en overleed in 1981 in Wassenaar. Over zijn persoonlijke leven is mij vrijwel niets bekend geworden. Ronald Peeters noemt hem in *De Paap van Gramschap. Vier eeuwen schrijven en drukken in Tilburg* (1992) als Karel Joseph Antonius Janson, 17 april 1905 geboren te Goirle. Op 8 januari 1925 kwam hij in Tilburg wonen, was leerling aan het Sint Odulphuslyceum, vertrok op 3 september 1925 naar Maastricht en verbleef van 1928-1934 in Antwerpen. Daarna woonde hij weer in Tilburg aan de Oisterwijksebaan 80. Zijn vader Hendrik Willebrordus Janson was in 1953 auteur van het boek *Bijdragen tot de geschiedenis van Goirle*.

Verteller

Het lijkt erop dat Karel Janson in 1939 het besluit heeft genomen dat hij het meisjesboek en de kwartjesroman ontstegen is, en dat hij voor volwasseneren wil gaan schrijven. In de kwartjesreeks vinden we zijn pseudoniemen niet meer terug. Met *Ivoren Parade* lijkt hij zijn doelstelling inderdaad te hebben bereikt, maar deze publicatie werd voorafgegaan door een misdaadroman: *9:34 p.m.* die zich ook in Brabant afspeelt maar die ik niet heb kunnen bemachtigen. Het katholieke recensietijdschrift *Boekenschouw* (1940) vond de toedracht onwaarschijnlijk: 'Het is onaannemelijk dat iemand, die een doodelijken steek in den rug heeft ontvangen, nog eenige meters loopt, een deur opent en een serie stooten op een billard maakt...' Daar zit wel wat in, ook al liet Janson zijn tekst vergezeld gaan van een voetnoot uit een krant die moest bewijzen dat een en ander waar gebeurd was.

Na *Ivoren Parade* volgen in de jaren veertig nog drie romans bij dezelfde uitgever, het in literaire krin-

gen minder bekende maar gerespecteerde huis van Salm & Co. Salm was ook de uitgever van Anton Roothaert, een reden te meer voor Piet Heerkens, lijkt me, om in zijn hekeldicht het verband te leggen tussen Roothaerts *Vlimmen* en Van Udens *Ivoren Parade*. *Aesculaap op zee* is in 1942 Van Udens opvolger van zijn succesvolle tandarts-in-Brabant-roman. Het boek is stilistisch niet sterk, maar maakt wel duidelijk dat Janson zijn verhaal het liefst vertelt vanuit verschillende personen en perspectieven, een vorm waarin Anton Roothaert had geëxcelleerd in de historische roman *Die verkeerde wereldt* (1939). Het verhaal draait om een jonge, eigenlijk nog niet praktiserende huisarts die als scheepsarts aanmonstert op een boot naar Nederlands West-Indië, en te maken krijgt met een uiteenlopend gezelschap van passagiers. De hoofdpersoon blijkt – tot zijn eigen verrassing – te beschikken over de gave van de bovennatuurlijke waarneming, maar hoewel Janson daar veel research naar gedaan blijkt te hebben, slaagt hij er niet in de twee werelden te verenigen tot één aannemelijk verhaal.

'Onbeklede vrouwen'

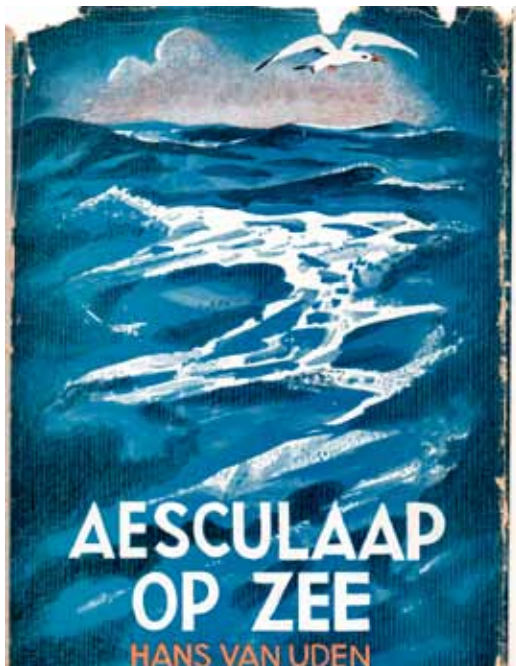
Maar dan schrijft hij twee betere romans. *Blaast de ketels af* (1946) en *Kruis of munt? - een Brabantse roman* (1949), waarvan de eerstgenoemde wat mij betreft de beste is. Beide romans zijn gesitueerd in het Brabant van Jansons jeugd, grofweg tussen 1900 en 1925. Zoals altijd documenteert hij zich ook voor deze romans uitgebreid, en met name uit *Blaast de ketels af* blijkt sterk dat Janson als auteur bij Anton Roothaert in de leer is geweest.

Kruis of munt? behelst de eerste eenentwintig levensjaren van Martje Peters, zoon van een bankier in een niet al te grote stad. Dat die stad op Tilburg gebaseerd is, mag blijken uit het gebruikte dialect, uit de anekdotes die Van Uden heeft verwerkt, en uit het conflict dat de roman draagt. De moeder van Martje heeft haar enig kind voorbestemd om priester te worden; een modern ingestelde tante, Gonda genaamd, maakt zich sterk dat te verhinderen. Uiteindelijk kiest Martje niet voor het kruis maar voor de munt: het bankierschap, als opvolger van zijn vader.

De vertelling is voor de moderne lezer vooral aantrekkelijk gebleven door het overwegend roomse tijdsbeeld. Tante Gonda die het waagt om op een fiets te rijden, en die in haar huis niet alleen kunstschilders ontvangt maar ook 'volkomen onbeklede vrouwen'. Op een van die modellen raakt Mart heel even verliefd, en hij zal het genoeg proeven om op een zondagmorgen met haar 'ongeschaaje' te zwemmen in een vennetje. Deze zonde durft hij alleen te gaan biechten bij een pastoor in de Heikant, ver van zijn huiseilijke parochie. Voor een latere 'zonde' zoekt Mart zijn toevlucht tot een biechtvader bij de capucijnen, een noodgreep waarvan Tilburgers gebruikmaakten als ze iets te biechten hadden dat ze hun eigen pastoor niet durfden toevertrouwen. Er wordt 'misje gespeeld', een 'witte pater' komt op school voorlichting geven over de missie, het rozenhoedje wordt gebeden, en er worden pastoorsmoppen verteld. Een ervan gaat over een pastoor wiens preek verstoord wordt door het la-

Stofomslag *Ivoren Parade*.
(Coll. auteur)

waai van de voorbijkomende tram. De pastoor maakt er het beste van: 'Zo waarèchtig as dieë tram tuut, zo waarèchtig is Onze Lieve Heer veur jullie allemaol aon 't kruis gesturreven. Vergeet da nooit van oew leven nie, en zo dikwijls as ge den tram ziet, denkt dan aon Onzen Lieven Heer. Mee den tram rijde de stad in, en mee Onzen Lieven Heer den hemel. Amen!' In *Robben en Rooms* vertelt Cees Robben ongeveer dezelfde anekdote, en wel als een wapenfeit van pastoor De Beer van de parochie Hasselt.⁵

Belchum

Blaast de ketels af is Jansons meest ambitieuze roman. Hij creëerde daarvoor het fictieve dorp Belchum, voegde de plattegrond daarvan aan het boek toe, en bevolkte het met meer dan honderd personages. Het verhaal speelt zich af in het tijdsbestek van één week, en daarin worden twee conflicten opgelost. Het eerste ontstaat als de plaatselijke toneelvereniging 'Arte Vitam Disco' voornemens blijkt te zijn om een 'gemengde voorstelling' uit te voeren, wat in dit geval niet eens wil zeggen dat er dames op het toneel verschijnen, maar dat mannen en vrouwen samen mogen komen kijken. Uiteraard is meneer pastoor fel gekant tegen dit modernisme. Het tweede conflict is sociaal van aard: een van de twee textielabrikanten in Belchum heeft besloten niet langer meer met thuiswevers te zullen werken. Wevers die zich daar niet bij neerleggen zullen ook geen ander werk meer krijgen. Daarmee lijkt zich in het fictieve Belchum af te spelen wat zich in werkelijkheid in het begin van de twintigste eeuw heeft afgespeeld in Goirle. Ook daar werden de wevers gedreigd met 'uitsluiting', en ook daar ontstond een fel oproer, zoals ook Janson de arbeiders van Belchum in verzet laat komen. Een stille getuige dat Janson zich in dezen op de Goirlese geschiedenis baseert, vinden we in een vrij terloopse passage: 'Dan kijkt hij weer naar de huiswevers, die hun vracht geweven behangsellinnen zijn komen afleveren en nu met hun kruiwagens vol strengen weer naar huis toe

trekken.' Veel Goirlese wevers waren in die tijd inderdaad gespecialiseerd in de productie van behangsellinnen. Afgezien van het 'toneelconflict' speelt in deze roman het Roomse leven een minder nadrukkelijke rol dan in het latere *Kruis of munt?*, en ligt de nadruk sterk op de sociale geschiedenis. Dat brengt veel herkenbare details met zich mee. De fabrikant die afvalwater loost op de blauwsloot, en een andere fabrikant die daarom een proces aanspant wegens stankoverlast. Het optreden van een vakbondsman die de stakers bijstaat. De armoede van de wevers, inclusief een beschrijving van een 'wepke', de doodsgarve die het symbool was van kindersterfte. Maar er wordt ook 'Bier van de Schaapskool' gedronken.

Het lijkt erop dat Karel Janson aan het eind van elk decennium van gedaante heeft willen wisselen. Na *Kruis of munt?* (1949) stopt zijn romanproductie even abrupt als hij rond 1940 een punt zette achter het schrijven van meisjeslectuur. Van het letterkundig toneel verdwijnt hij echter niet. In 1950 duikt hij zowel in de databank van Picarta als de bibliografie van *Lectuur-Repertorium* plotseling op onder eigen naam als de auteur van twee delen *Eenvoudig kerklatin*. Ik heb daarbij enige twijfels omdat Janson in de jubileumboeken van het Odulphuslyceum (Tilburg) voorkomt als hbs-b leerling. Mogelijk is hij bij deze uitgave wel betrokken geweest als illustrator, want dat was hij bij tijd en wijlen ook nog. In 1932-1933 heeft hij in *Het Huisgezin*, een bijblad van de *Katholieke Illustratie*, twaalf 'series' van 'een strip zonder titel' gepubliceerd.⁶

In de jaren '30 is Janson ook actief geweest als vertaler, zowel onder eigen naam als onder pseudoniem Hans Terwynne, en geheel in de lijn met de ontspanningslectuur die hij in die tijd schreef.⁷ In 1945 houdt hij zich voor het eerst als vertaler bezig met serieuze literatuur als hij *Het testament van François Villon* bezorgt.⁸ Verreweg de meeste vertalingen van zijn hand dateren echter uit de jaren '60. Ze geven een Janson te zien die een voorkeur had voor, en misschien ook gespecialiseerd is geweest in de klassieke oudheid.⁹

Picto

De vele gedaanten van Karel Janson bleken daarmee nog niet uitgeput. Misschien is de laatste wel de mooiste. Interessant omdat hij in Goirle geboren is, in Tilburg schoolging, en in twee romans die achtergrond van zijn jeugd verwerkt heeft. Met een letterkundige carrière zoals je ze niet vaak tegenkomt. Veelzijdig, maar ook van een grote onrust. Een schrijver die bovendien nauwelijks andere sporen heeft willen achterlaten dan het werk dat hij schreef. De laatste bibliografische vermeldingen die ik over hem vond dateren uit 1967: twee vertalingen.¹⁰ De laatste veertien jaar van zijn leven lijkt hij niets meer gepubliceerd te hebben.

De meest verrassende Janson moest echter nog komen. In de jaren '50 publiceert hij vrijwel niets, maar in 1956 duikt hij plotseling op in de pers als de bedenker van een universele beeldtaal, *Picto*. Zelfs het Amerikaanse weekblad *Time* besteedt er aandacht

Cover Blaast de ketels af.
(Coll. auteur)

aan.¹¹ Picto vervangt alle talen, bespaart ruimte, en is, althans volgens de auteur, die zich nu Charles J.A. Janson noemt, eenvoudig te leren. De auteur gaf de opzet van zijn systeem gestencild uit in eigen beheer. *Time* bericht dat Janson het idee voor zijn universele taal al had in 1938, en dat het 'een hit' was op de 'uitvindersbeurs in Amsterdam'. Het eerste woordenboek Nederlands-Picto zou weldra van de persen rollen. Een voorbeeld dat de effectiviteit van Picto moet onderstrepen gaat als volgt: 'i-12 null 12"—o' wat in vertaling zoveel betekent als: 'Geachte heer, wij danken u voor uw brief van 2 j.l. en wij zullen u met genoegen monsters van onze voorraad toesturen. Wij sturen die per expresse. Hoogachtend, Joe Smith.' Ook met Picto heeft Karel Janson Nederland niet veroverd. Het heeft hem niettemin een sympathiek hoofdstukje opgeleverd in Matthijs van Boxsels boek *Morosofie - Dwaze wijzen en wijze dwazen in Nederland en Vlaanderen* (2001).

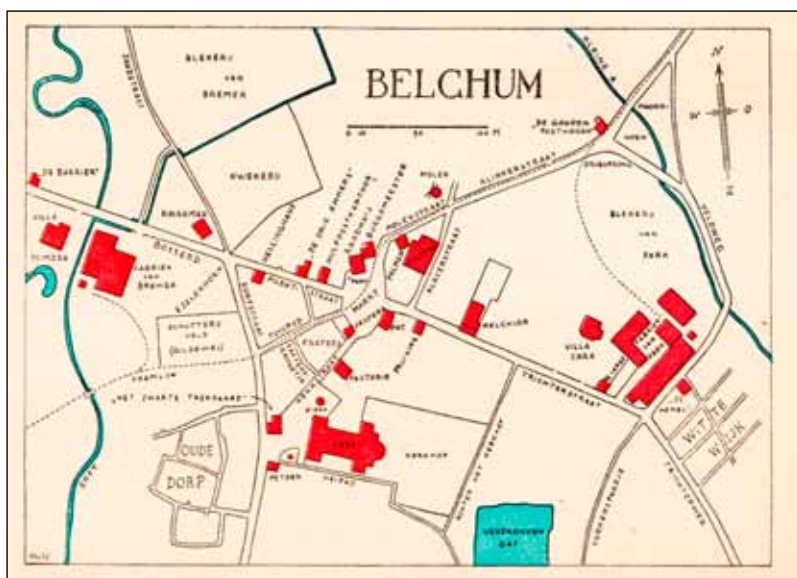
Zo eindigde mijn speurtocht naar Karel Janson. Er valt nog veel te ontdekken, vooral op biografisch gebied. Wat begon met 'een juffrouw op het perron van het station van Tilburg' heeft geleid naar een schim op het toneel van de letterkunde. Ik was de Tilburgse ober die de restauratie verliet om die schim eens goed op te nemen. En in tegenstelling tot die juffrouw, bleek er heel veel opvallends aan hem.

4. Deze zedenkundige schets is zeker niet fictief. Ook na de oorlog verschijnen dergelijke waarschuwingen tegen al te blote kleding van zowel vrouwen als mannen (korte broeken!) die in Brabant op vakantie komen, onder andere in het tijdschrift *Edele Brabant*.
5. "t Meske de den kapelaan ha verlaaid ha hil wê op d'r geweten"; in: *Robben en Rooms*, Tilburg 1982.
6. E. en K. Kousemaker, *Wordt Vervolgd. Stripleksikon der Lage Landen*, Amsterdam 1979
7. *De man uit Tibet*; naar het Amerikaansch van Clyde B. Clason; vert. door H. Terwynne; geill. door C. Boost (1935).
Leonidas en de moordenaar: een geestige detective-roman; Alice Tilton; uit het Amerikaansch vertaald door Hans Terwynne; geill. door L. de Swart (1935).
Onder de Japanse maan: een spannend verhaal voor jonge meisjes - naar het Amerikaansch van Phyllis Ayer Sowers; vertaald door H. Terwynne; tekeningen van K. Janson (1938).
8. *Het testament van Villon*; vertaald uit het Frans en van verklarende noten in beeld voorzien door K.J.A. Janson (1945). Jansons interesse in de Franstalige literatuur mag ook blijken uit de publicatie van een reisverslag van Charles de Coster: *Zijne vrouw zet bloedzuigers: de zeer persoonlijke indrukken van een reis, in 1877 ondernomen naar Amsterdam, Zaandam, Broek in Waterland, Monnikendam, Volendam, Hoorn, Scheveningen, Marken en Urk*; Charles De Coster; uit het Frans en bewerkt door K.J.A. Janson (1964).
9. *De Aegeïsche wereld volgens het oudste Griekse schrift* - Leonard R. Palmer; vert. uit het Engels door K.J.A. Janson (1963).
Passie en politiek in het romeinse keizerrijk; Jérôme Carcopino; vert. uit het Frans door K. J. A. Janson (1962).
Scheepvaart in de oudheid; Lionel Casson; vertaald door K.J.A. Janson (1964).
10. *Culturen van Polynesië*; Robert C. Suggs; vert. uit het Engels door K.J.A. Janson (1967).
Vriendschap met Adam en vijf andere vertellingen; W. Schnurre; vert. uit het Duits door K.J.A. Janson ... et al.; ill. door E. Puettmann (1967).
11. Aflevering 24 september 1956; het artikel is te vinden op de website van *Time*.

Met dank aan Ben van de Pol, die de krantenpublicatie van Piet Heerkens' spotvers op *Ivoren Parade* opspoorde alsmede de reactie daarop van Van Udens uitgever, en Heerkens' weerwoord. Deze drie teksten zijn volledig weergegeven op de pagina's van Piet Heerkens op www.cubra.nl.

Door Janson getekende
plattegrond van het
textieldorp Belchum.
(Coll. auteur)

Smokkelen in de 19e eeuw

Jef van Gils*

*Jef van Gils (Goirle 1945) is werkzaam bij het Regionaal Archief Tilburg en het Bisschoppelijk Archief in 's-Hertogenbosch.

Hij is actief bij de heemkundekringen van Goirle en Hilvarenbeek en publiceert over lokale geschiedenis: onlangs verscheen een boek over de geschiedenis van de fotografie in Tilburg.

Meteen na het uitbreken van de Belgische opstand kwam de smokkelhandel op gang, waarin ook Tilburgers een groot aandeel hadden. De kortste routes van Tilburg naar de grens liepen over het grondgebied van Goirle en Hilvarenbeek. Dit artikel is gebaseerd op de rechtszaken tegen de smokkelaars gearresteerd op het grondgebied van deze gemeenten.

Voor dit onderzoek zijn bij het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) te 's-Hertogenbosch de archieven geraadpleegd van het Hof van Assisien te 's-Hertogenbosch (1811-1838), het Gerechtshof in deze stad (1838-1900), de rechtbanken van Eerste Aanleg te 's-Hertogenbosch (1811-1838) en Eindhoven (1811-1838) en de arrondissementsrechtbanken te Eindhoven (1838-1877), 's-Hertogenbosch (1838-1900) en Breda (1878-1900).

De grens

De Fransen beschouwden de Bataafse Republiek, met hun hulp gesticht door de patriotten, als een vazalstaat, maar toen bleek dat zij de Fransen te weinig steunden in hun oorlogsinspanningen en bovendien handel bleven drijven met Engeland, benoemde Napoleon in 1806 zijn broer Lodewijk tot koning van het Koninkrijk Holland, dat in de plaats kwam van de Bataafse Republiek. Lodewijk regeerde echter als een onafhankelijke vorst en liet zelfs de smokkelhandel met Engeland oogluikend toe. Hierom werd hij op 10 maart 1810 gedwongen Zeeland en het gebied ten zuiden van de Maas en de Merwede aan Frankrijk af te staan. Enkele maanden later deed hij troonsafstand en nog dat jaar zou ook de rest van het Koninkrijk Holland worden ingelijfd bij Frankrijk. Na de val van Napoleon zou de zoon van stadhouder Willem V via Engeland terugkeren naar Nederland en op 2 december 1813 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam als soeverein vorst worden ingehuldigd. Als koning Willem I ging hij regeren over het koninkrijk der Nederlanden, dat bestond uit de handelsnatie Nederland en de industriële Zuidelijke Nederlanden, het latere België. Door de grote culturele, economische en religieuze verschillen tussen het noorden en het zuiden was er van een eenheid echter geen sprake. Spoedig ont-

stond er dan ook onenigheid tussen deze gebieden. Na opstootjes in Brussel barstte in 1830 de bom. Voorstanders van een algehele afscheiding tussen noord en zuid namen geen genoegen met een voorgestelde bestuurlijke scheiding en op 4 oktober 1830 riep Het Voorlopig Bewind de zelfstandigheid uit van België. Willem I trok daarop in 1831 met zijn leger België binnen en wist met deze, zogenaamde Tiendaagse Veldtocht, de Belgen te verslaan, maar Frankrijk maakte zich op om de Nederlanders aan te vallen. Pas in 1833 werd een voorlopige conventie gesloten: een wapenstilstand volgde in afwachting van een definitieve vredesregeling. Deze status-quotijd zou duren tot 1839 toen eindelijk de zaak afdoende was geregeld, maar dit betekende niet dat de exacte loop van de grens tussen Nederland en België was bepaald. Pas op 8 augustus 1843 werd de *Overeenkomst omtrent de Grensscheiding* ondertekend.¹

De grenskantoren ten zuiden van Tilburg

Dit wil niet zeggen dat al niet eerder de grenzen waren aangegeven door de lokale besturen. Volgens de *Atlas der grenspercelen van het kanton Tilburg*, maakten de genoemde besturen al in de jaren 1827-1833 werk van de beschrijving en vaststelling van de grenspercelen, niet alleen tussen de gemeenten van het kanton Tilburg onderling, maar ook van de grenzen tussen Goirle en Poppel.²

Als de scheiding tussen Nederland en België in 1839 definitief wordt, is er al snel sprake van de oprichting van grenskantoren. De hoofdcommies van Goirle solliciteerde in mei 1839 naar de functie van *commies-visiteur* bij een van de op te richten *grenskantoren in en uitvoerrechten*.³ Datzelfde jaar herstelde men de dijk van Hilvarenbeek naar Rovert, *zodat de weg naar België weder kon worden geopend*.⁴

Ook in dat jaar kreeg Hilvarenbeek een nieuwe liniecontroleur, de Fries Bonne Tjebbe Mulder, geboren in Workum. Deze drager van de militaire Willemsoorde was niet de eerste de beste. Zijn overplaatsing geschiedde bij Koninklijk Besluit. In zijn vorige standplaats in de provincie Drenthe was hij commies te paard le klasse en genoot hij een jaarwedde van 900 gulden. In Hilvarenbeek kreeg hij jaarlijks 1200 gulden en bovendien een toelage van 200 gulden voor het onderhoud van zijn paard. Hij was negen jaar werkzaam in Hilvarenbeek, toen hij een paspoort aanvraag voor

een buitenlandse reis: volgens de burgemeester leed Mulder al geruime tijd aan een kwaal en liet hij zich opereren in Parijs. Hij is daar tijdens de operatie bezweken en overleed te Parijs op 1 november 1848.⁵

Inmiddels was bij Koninklijk Besluit van 29 december 1842 een douanepost geopend in Hilvarenbeek, niet, zoals tijdens de republiek, in het dorp, maar in het gehucht Rovert. Hierbij moet worden opgemerkt dat bij invoer twee posten moesten worden aangedaan. Op Rovert kwam het zogenaamde expeditiekantoor waar de goederen werden ingeklaard. Het betalingskantoor was echter gevestigd in Tilburg. Bovendien was het expeditiekantoor op Rovert in 1842 nog een abstract begrip.

Volgens een brief uit 1845 van linie-controleur Mulder aan de gouverneur van Noord-Brabant werd gebruik gemaakt van een ruimte in de, nabij de grens gelegen, boerderijherberg *De Rook*. Een toestand die volgens Mulder onhoudbaar was: *Aan het expeditiekantoor te Rovert bestaat hoegenaamd geen localiteit de ingevoerde goederen te verifiëren, zelfs bij regenachtig weer behoorlijk globaal te visiteren, waardoor menigwerf zonder het ondergaan dier formaliteiten wordt ingevoerd. In het belang der schatkist is het hoogst raadzaam en dienstig dat daarin wordt voorzien, te meer daar men aan het betaling Kantoor te Tilburg ook maar een openen plaats heeft en bij slegt weder voornoemde werkzaamheden mede aldaar gebrekkig gaan, zoo dat dikwerf de ingevoerde goederen noch aan de Expeditie, noch aan het betalings Kantoor naar vereischte kunnen worden nagezien, het geen de invoerders tot het maken van misbruik in de gelegenheid stelt en het plaatsen eener schuur aan het Expeditie Kantoor te Rovert onontbeerlijk maakt. Waarin zich tevens een plaats tot het houden van het kantoor zoude moeten bevinden. In de drie treden lang en twee treden breed daartoe thans bestemde plaats moeten bij de minste regens de registers eerst gedroogd worden alvorens daarvan gebruik kan worden gemaakt en om zulks te verhelpen zou een geheel nieuw dak op het huis moeten gelegd worden. De eigenaar is ongenegen daarin te voorzien, terwijl ook dusdanige stank in*

Model van de schuur, op verzoek van linie-controleur Mulder in 1846 gebouwd bij het grenskantoor op Rovert. (Coll. museum de Dorpsdokter Hilvarenbeek)

dat hok heerst, als in onmiddellijke aanraking met het varkenskot en de beestenstal zijnde, dat het er niet in te houden is.

De gouverneur gaat akkoord met de plaatsing van een schuur, waarin het kantoor van de grensontvanger een onderkomen kan vinden *op dezelfde form en model als bij het kantoor op Reusel*. Volgens het bestek moest het een houten gebouwtje worden op een fundament van klinker- en steen van eerste soort veldovensteen in mortel. De kap moest gedekt worden met Noord-Brabantse rode pannen. *Ten eijnde het afwaaijen der dakpannen zooveel mogelijk voortekomen zoo zullen er tegen de beide fronten windborden moeten worden aangebracht en tot sieraad zal aan weerszijden tegen meergemelde fronten nog moeten worden aangebracht een van 3 duimsch dennenhout gezaagde faas, in dier voege bewerkt als op de tekening is aangegeven, alles naar regelen der konst.*

Op 10 november 1845 verklaarde timmerman Joseph Heeren uit Hilvarenbeek *de bouw van eene schuur aan de Rovert ten dienste van het kantoor der in en uitgaande regten voor de somme van 515 gulden te hebben aangenomen*. Uiteindelijk werd de bouw in 1846 voor 490 gulden aan Heeren gegund. Het hoofd van de Rijkswaterstaat kocht bovendien nog 50 roeden heidegrond bij *de Rook*, niet alleen voor de bouw van de schuur, maar ook om *de aldaar gevestigde heer ontvanger in de gelegenheid te stellen door het aanleggen van een tuin voor deszelfs levensmiddelen te kunnen zorgen, eene onmisbare behoefte op dat gehucht, alwaar niets te krijgen is*.⁶

De rijksontvanger, Abraham Eliassen uit Vlissingen, heeft niet lang op Rovert gewoond. Bij Koninklijk Besluit van 12 april 1852 werd toestemming gegeven tot de aanleg van de rijksweg van Tilburg naar Turnhout. Na een verbeten strijd tussen de Beekse notabelen en de werkgevers in de opkomende Goirlese textielindustrie, wonnen de laatsten en zou de weg Tilburg-Turnhout definitief over Goirle lopen.⁷ Drie jaar later, in 1855, is, bij Koninklijke Besluit het grenskantoor van Rovert naar Goirle verplaatst. Ook de schuur gebouwd door Joseph Heeren verhuisde mee naar de Poppelseweg in Goirle. Reeds voordat de rekening van de Tilburgse notaris Wenning was voldaan voor gedane werkzaamheden tot de onteigening van gronden voor de aanleg van de rijksweg, was de bouw van een nieuw grenskantoor op Goirles grondgebied in kannen en kruiken. Dit nieuwe kantoor, waarvan de aanbesteding plaatsvond op 17 oktober 1854 in het provinciehuis te 's-Hertogenbosch, bestond uit een hoofdgebouw met *aan weerszijden een commiezenwoning, springende de voorgevel van het hoofdgebouw uit buiten de commiezenwoningen*. Dit grenskantoor zou dienst doen tot 1940.⁸

De grensbewaking

Vrij snel na het uitbreken van de Belgische opstand werden naast militaire patrouilles ook commiezen ingezet bij de grensbewaking. Als rijksambtenaren in buitendienst hadden zij tot taak te waken tegen

Grenspost Goirle-Poppel rond 1915. Rechts rijksontvanger Klein Paste met zijn vrouw Anna van Andel. Op de achtergrond rechts de van Rovert naar Goirle verplaatste schuur uit 1846. (Coll. J. van Gils)

overtredingen van de wet op invoerbelastingen en accijnzen. Zij waren ook belast met de bestrijding van de smokkelhandel en het opsporen van smokkelaars.

De meeste ambtenaren moesten genoegen nemen met de rang van commies tweede klasse. Koning Willem I vond echter dat zij gestimuleerd moesten worden om hun taken naar behoren te vervullen en stelde bij Koninklijk Besluit reeds in 1825 premies in het vooruitzicht *ter aanmoediging der surveillance op het terrein van toezigt*. Er kwam een regeling, waarbij de douaniers een aandeel kregen in de boetes die werden opgelegd. Een extra aanvulling op de salarissen werd verder gevonden in het heffen van leges: voor de behandeling van elk document moest betaald worden.⁹

Al in 1819 is een uniform ingevoerd voor de commiezen, uitgevoerd in blauw en grijs laken en gecombineerd met een driekantige hoed. De wapens van de dienst bestonden uit een geweer, een karabijn en een sabel. Met de regels lichte men nogal eens de hand en bij Koninklijk Besluit van 1859 is dit uniform weer afgeschaft. Wel zijn in 1873 kledingstukken voorgeschreven, die de douaniers moesten aanschaffen voor de linedienst: twee paar hoge vetleren laarzen, een dikgevoerde mantel, een met schapenvacht gevoerde voetenzak en een regenjas of cape.¹⁰

De eerste commiezen kwamen al in 1830 naar Goirle en Hilvarenbeek, vaak na veel omzwervingen. Commies Visscher bijvoorbeeld, kwam uit de provincie West-Vlaanderen. Hij kwam vanuit Veurne eerst in Den Haag terecht, vandaar verhuisde hij met zijn gezin naar Breda en vervolgens naar Eindhoven. Vanuit deze stad werd Visscher gestationeerd in Budel, waar hij eerst twee dagen in een logement verbleef, maar op de derde dag een woning kon huren. Op die dag kreeg hij echter ook het bericht, dat hij binnen vierentwintig uur moest vertrekken naar Hilvarenbeek. Daar vroeg hij een voorschot op zijn salaris: *Ik heb al mijn geld en bovendien nog 14 gulden moeten gebruiken voor transport van mij, mijn vrouw en mijn kinderen en heb nu geheel niets meer om van te kunnen leven. Wij zijn nu in diepe armoede gedompelt en hadden geen eten of drinken indien de predikant mij niet had geholpen. Ik ben gansch uitgeput en daarbij is mijn kostelijk bed*

van 44 gulden, waarvan ik drie jaar gebruik heb gemaakt, mij in de buurt van Veurne afgenomen, zoodat ik nu met de mijnen zoo arm en ontbloot ben als ik nog nimmer ben geweest en daarbij is de bittere winter nu op handen. De ontvanger van de directe belastingen gaf hem twaalf gulden voorschot op zijn tractement.¹¹

Op het einde van de opstand was in Hilvarenbeek een controleur woonachtig, belast met het toezicht op de commiezen en het grensverkeer. Deze, uit Den Haag afkomstige, Johannes Lambertus Luther, stond in 1838 terecht voor de rechtbank van eerste aanleg te Eindhoven wegens hoon en laster. In genoemd jaar bevond hij zich te Valkenswaard in de herberg van Daams in een kamer die voor officieren bestemd was, en waar verder *slechts de deftigste ingezetenen en vreemdelingen werden toegelaten*. Daar ontmoette hij rijksontvanger Philipus Adrianus van den Bergh, van wie hij de chef was toen hij als linie-controleur in Valkenswaard woonde. Luther leefde sindsdien in grote onmin met Van den Bergh, en was geïrriteerd hem in het deftige gezelschap aan te treffen. Hij zocht ruzie en noemde hem *een kwade jongen, een lasteraar en een eerlover*. De linie-controleur kreeg een boete van 2,50 gulden, die ten goede kwam aan de gemeente Valkenswaard.¹²

In de kleine dorpsgemeenschappen langs de grens bleven de commiezen buitenstaanders, vooral door hun godsdienst, de meesten waren protestant, en door hun afkomst uit het noorden van het land. Zij hadden dus geen gemakkelijk bestaan en soms kregen zij zelfs met geweld te maken. Een van de eerste commiezen in Hilvarenbeek, Rietdijk, werd op een avond toen hij terugkeerde uit Middelbeers, waar hij takkenbossen had gekocht, opgewacht door enkele mannen, die hem met stokken op zijn rug, hoofd en linkerarm sloegen. Jacobus Martens, bode en dagloner in Diessen, werd in 1846 met enkele andere personen bij de Tulderhoeve betrappt op het smokkelen van zachte zeep. Zijn aanhouding ging gepaard met geweld en bedreigingen: hij weigerde het vaatje zeep af te geven, trok zijn mes en wierp dat naar de commies, die hem moest laten lopen.

De Esbeekse landbouwers Gerard en Willem Nooijens stonden in 1873 terecht omdat zij de commiezen in hun werkzaamheden hinderden en zich verzetten tegen hun arrestatie. Aldus het verhaal van de commiezen. De burgemeester had een andere kijk op het gebeuren. Volgens hem had de ontmoeting van de gebroeders Nooijens met vijf, in Hilvarenbeek gestationeerde commiezen op de avond van 4 oktober 1873 geleid tot een woordenwisseling. Die was uit de hand gelopen en Gerard Nooijens was gewond geraakt aan zijn hoofd door het schot van een vuurwapen. *Daargelaten de oorzaak en of het ongeluk is geweest*, schreef de burgemeester aan de controleur der rijksambtenaren in Tilburg, *verzoek ik u de ambtenaren Hoffman en Wemmers eene verplaatsing te bezorgen, zeer dienstig tot voorkoming van verdere onaangenaamheden en ongelukken op het gehucht Esbeek, welke bewoners uitermate op die ambtenaren*

*verbitterd zijn, meer nog ware dit wenschelijk, omdat genoemde ambtenaren gehuwd zijn en derhalve in het onderhoud van hun huishouden moeten voorzien.*¹³

Sommige commiezen zochten troost bij de fles. De Beekse commies J.H. Lubeleij werd in 1836 gedegradeerd tot de derde klasse wegens dienstverzuim en dronkenschap.

Ook hierna bleef Lubeleij naar de fles grijpen en de dienst verzuimen, zodat twee jaar later zijn ontslag volgde. Volgens de Beekse arts De Malte was er meer aan de hand. Hij schreef het een en ander toe aan *eene verzwakking der ademhalingswerktuigen, welke kwaal zedert eenige dagen door het opgeven van bloed volgens verklaring des adressants moet verergerd zijn.*

De collega van Lubeleij, F. Beijer, degradeerde in 1841 als laatste proefmiddel tot beterschap tot commies derde klasse *uit hoofde van aanhoudend wandgedrag en misbruik van sterke drank.* Beijer, die eigenlijk landmeter van beroep was, had zich al eerder schuldig gemaakt aan grove buitensporigheden. In Helmond veroorzaakte hij een publiek schandaal. In Hilvarenbeek was hij in 1840 al eens door de liniecontroleur op het matje geroepen wegens dienstverzuim, dronkenschap en brutaliteiten tegen zijn chef.¹⁴ Ook heimwee speelde een rol. In het naburige Goirle hield commies C.P. Dijkstra het niet langer uit. In 1843 verzocht hij overplaatsing naar Friesland. Op 6 maart 1898 werd commies Jacob Swaab dood aangetroffen in zijn geboortestad Rotterdam, waar zijn vader, Levie Swaab, een handel in manufacturen had. Swaab was gestationeerd in Goirle en volgens de burgemeester van deze plaats lag zelfmoord voor de hand: het ambtenarenleven viel hem zeer zwaar en hij was niet graag in zijn standplaats.¹⁵

De overheid vreesde vooral omkoping van rijksambtenaren. Liniecontroleur Mulder schreef hierover aan de gouverneur van Noord-Brabant: *Niet zelden gebeurt het dat zij (de winkeliers) de ambten door het verleenen van credit tot hun lokken. Dat credit blijft voortduren zolang zij in de nabijheid geplaatst zijn, en zoo brengt de winkelier den ambtenaar tot een verpligting, die den laatste gemelden niet*

*zelden eene toegevendheid doet gebruiken, welke in een tegenovergesteld geval niet zou worden gebezigd, zijnde het zelfs meermalen door dezulken beproefd geworden de ambtenaren of derzelve vrouwen tot het verraden der dienstdtijd in hun belang te winnen, terwijl zij niet zelden, uit hoofde hunner voorkomendheid in het borgen der laatste, praatuchtigen weten op te wekken en zoo doende te weten komen, werwaards hunne mannen zich begeven. Iets wat voor den geraffineerden sluikhandelaar reeds genoeg is om daarna zijn plannen te beramen, terwijl dan, wanneer de ambtenaar naar deze of geene meer verwijderde plaats wordt verlegd, den winkelier eerst met zijne niet zelden hoog opgelopen pretentiën, getuigen de menigvuldigheden hieromtrent ingediende reclames, voor den dag komt en daardoor wel eens het ongeluk van zoodanigen ambtenaar berokkend.*¹⁶

In 1833 werden in Goirle twee commiezen betrappt op laakbare handelingen. Op 12 april van dat jaar hield commies H. Kreuger, samen van de chef der post Ritte op Gorp de Goirlenaren Antonie van Erven en Piet van de Pol aan, die met paard en kar, beladen met 33 bijenkorven, illegaal over de grens kwamen. Zij namen paard, kar en vracht in beslag. De commiezen Kreuger en J. Natz brachten de handel naar Goirle, waar de goederen werden opgeslagen bij Van Gorp, de eerste assessor van de gemeente. In plaats van de wacht te houden bij de in beslag genomen goederen, gingen de commiezen met de smokkelaars bij Van Gorp naar binnen, waar zij zich tot een uur 's nachts tegoed deden aan een fles jenever. De drank maakte de tongen los en dat leidde tot zeer ongepaste uitspraken van de beide ambtenaren. Zo zei Kreuger dat hij in zijn vorige betrekking zelf ook gesmokkeld had. De commiezen wisten echter niet dat *de gesprekken en verrichtingen* werden afgeluisterd en bespied door de voornoemde Ritte en hoofdcommies Lambrechts uit Hilvarenbeek. Kreuger en Natz moesten op het matje komen bij liniecontroleur Guljé in Valkenswaard, die *de lage sujetten zijne veragting over het gebeurte te kennen geeft.* Natz had een excuus. Hij ging bij Van Gorp naar binnen, omdat hij *door hevige kiespijn en de koude van de nacht was geraakt*, maar de liniecontroleur kende geen pardon. Hij stelde aan de gouverneur voor om de ambtenaren streng aan te pakken en dacht hierbij aan rangsverlaging en overplaatsing.¹⁷

Uit enkele rechtszaken blijkt dat ook de plaatselijke bevolking weinig vertrouwen had in de integriteit van de ambtenaren. De Beekse winkelier Joseph van de Watering kwam in de herberg van Wouter van Rooij in 1841 in gesprek met twee in Hilvarenbeek gestationeerde ambtenaren van de rijksbelastingen. Hij vertelde hun dat de Beekse commies Gerard van der Voort *voor een gedeelte* in de sluikhandel betrokken was. Hij laat zich geld en andere zaken, van personen in de smokkelhandel betrokken, ter hand stellen en verradt *de dienst der ambtenaren.* Volgens de rechter maakte Van de Watering zich schuldig aan wanbedrijf van lastering, wat extra zwaar werd aangerekend, omdat het gebeurde in een openbare gelegen-

Het grenskantoor aan de Poppelseweg, waarvan de aanbesteding plaats vond in 1854, bestond uit een hoofdgebouw met aan weerszijden een commiezenwoning, springende de voorgevel van het hoofdgebouw uit buiten de commiezenwoningen. (Coll. J. van Gils)

heid: de tapkamer van een herberg. Ook inwoners van Diessen en Lage Mierde stonden terecht voor eerroof en kwaadsprekerij van commiezen. Zo kreeg commies Van Nooijen van Tinus van der Zande uit Diessen te horen dat hij de sluikhandel bevorderde *door den schelm te spelen met smokkelaar Van Puijenbroek*.¹⁸

De smokkelhandel

Meteen na het uitbreken van de Belgische Opstand kwam de frauduleuze handel op het zuiden op gang. Ondanks het verbod op aan- en afvoer naar de in opstand zijnde gedeelten van het rijk, werd in november 1830 melding gemaakt van de clandestiene uitvoer van rundvee en paarden, veelal over de heide, zelfs tot dertig stuks tegelijk.¹⁹

In de jaren 1832, 1836, 1841, 1844 en 1846 worden op Goirle's grondgebied grote partijen uit België afkomstige smokkelwaar gevonden, welke door smokkelaars, op de vlucht voor de commiezen, waren achtergelaten. De goederen bestonden uit wollen en achtergelaten. De goederen bestonden uit wollen en katoenen manufacturen, kousen, slaapmutsen, katoenen doeken, gekleurde zijden garens, beddentijk, kant, galondraad, hoeden, schoenen, vermicelli, macaroni, kerkboeken en pennen, speelkaarten en grof gesneden houtwerk.²⁰

Toen in 1843 in Goirle een partij van vijf dozen zware wollen kousen werd gevonden, stelde de inspecteur van het arrondissement aan de minister van Financiën voor om *de gemelde goederen te doen verkopen en daarmede de zaak te laten rusten*.²¹

De goederen die op Beeks grondgebied werden aangetroffen, bestonden uit manufacturen, graan, griesmeel en Diester bier, terwijl via de grens Poppel/Hilvarenbeek ook veel paarden gesmokkeld zijn. Veel van de in beslag genomen goederen, papier, speelkaarten, kinderprenten, kerkboeken, kant, kousen, beddentijk en gebloemde katoen, werden in die tijd gefabriceerd in de stad Turnhout.²²

Aan het smokkelen van manufacturen, levensmiddelen en luxeartikelen kwam een einde, toen door de tariefwet van 1845 de doorvoerrechten werden verminderd en nagenoeg alle invoerrechten werden afgeschaft.²³

De pakkans was in deze periode blijkbaar niet groot. Meestal waren de commiezen te laat en konden alleen

de nagelaten goederen in beslag worden genomen. Dit leidde tot rechtszaken, waarbij de rechter kennisnam van het strafbare feit en de goederen verbeurd verklaarde.

Zo betraft de douane in 1840 op de heide boven het Kraanmeer een aantal pakkendragende personen. Zij konden vluchten, maar moesten hun vracht, bestaande uit kousen en kerkboeken, laten vallen. In de nacht van 22 op 23 augustus 1842 ontdekte de douane enkele smokkelaars tussen Hilvarenbeek en Biest-Houtakker. Zij lieten vier pakken vallen, gevuld met mannen-, kinder- en vrouwenkousen. Twee jaar later lagen de commiezen in een ijskoude nacht in januari in een hinderlaag bij het Slibbroek in Hilvarenbeek. Er passeerde een kar die zij volgden tot de Heuvelstraat in Moergestel, waar het voertuig stopte voor de woning van de weduwe Marcelis en onbekende personen aanstalten maakten om de vracht af te laden. Toen zij merkten dat ze betrappt waren, reed de kar snel verder met achterlating van vier pakken schrijfboekjes en *bleke* kousen. Soms liet men bij achtervolging de vracht achter in open veldschuren, een reden voor de commiezen om ook deze plaatsen goed in de gaten te houden en de eigenaren aan de tand te voelen. Zo werd in de schuur van Anselm van Dijk aan de Westervijk in Hilvarenbeek 250 pond wit papier gevonden. Van Dijk bleek niets hiervan te weten, maar uitte het vermoeden dat de vracht 's nachts door smokkelaars in zijn schuur was gedeponeerd.²⁴

Pas in de loop van de jaren veertig van de 19e eeuw verbeterden de zaken: de overheid pakte de smokkelaars harder aan, de controle van het grensgebied verbeterde en mogelijk heeft hieraan ook de oprichting van een expeditiekantoor op Rovert bijgedragen.

Uiteindelijk werden er in deze periode toch maar drie personen veroordeeld voor het smokkelen op Beeks grondgebied. De eerste, Adriaan van Dooren uit Tilburg, stond in 1842 in hoger beroep terecht voor het Hooggerechtshof in Den Bosch. Hij werd verdacht van het smokkelen van vrouwenkousen en slaapmutsen. In 1846 stond arbeider Jacobus van Beurden uit Poppel terecht voor het smokkelen van manufacturen, waarvoor hij een maand gevangenisstraf kreeg. Norbertus van Sprang uit Tilburg stond terecht nadat hij in het gehucht Breehees was aangehouden met een pak contrabande, bestaande uit kousen en slaapmutsen.²⁵

Vanaf 1844 werden ook alle, op Goirles grondgebied betrapte smokkelaars, voor de rechter gedaagd.

De familie Van Puijenbroek en de belangen van Tilburgse fabrikanten

Al snel na het uitbreken van de Belgische opstand raakte een lid van de familie Van Puijenbroek betrokken bij de smokkelhandel. In de nacht van 9 op 10 juni 1831 deed een militaire patrouille een inval bij landbouwer Van Puijenbroek, waar zij *heimelijke nederlagen van manufacturen en andere goederen aantroffen, zijnde sluiks ingevoerd uit de in opstand zijnde gewesten*.

De soldaten namen Jacobus en nog vijf andere per-

Een smokkelaar betrappt. Foto in scène gezet rond 1915. (Coll. J. van Gils)

Soms verstopten de smokkelaars hun contrabande in de open schuur bij een boerderij. Op de foto het turfschop van de Koeijweij, een voormalige boerderij van de abdij van Tongerlo op Nieuwkerk (Goirle). (Coll. J. van Gils)

sonen in hechtenis, maar met goedkeuring van de gouverneur van Noord-Brabant kwamen zij op 15 juni 1831 weer op vrije voeten. De aangetroffen goederen werden echter in beslag genomen en via Tilburg naar 's-Hertogenbosch gebracht.

Van Puijenbroek kwam niet voor de rechter: in het register van resolutiën van de minister van Financiën lezen we dat met zijn goedkeuring *ter voorkoming van de gevolgen van een proces-verbaal een transactie is aangegaan tussen de inspecteur van het arrondissement Den Bosch en de bekeurden te Goirle voor eene som van 1300 gulden, exclusief de gefraudeerde rechten en kosten.*

Niet alleen Van Puijenbroek raakte gedupeerd, maar ook verschillende Tilburgse fabrikanten. C.J. Jansen, *negotiant aan de Heuvel in Tilburg*, schreef naar aanleiding van de inval bij Van Puijenbroek een brief aan de gouverneur met de volgende inhoud: *“Deszelfs broeder F.J. Jansen, fabrikant, heeft op 27 september 1830 afgezonden aan Truijens de Smet te St. Nicolaas twee stukken roode Baaij, bij hem gefabriceerd, waarvan het bewijs kan worden geleverd door de volder en de verwer. Door Truijens zijn de stukken teruggezonden per voerman, die ze, zonder medeweten van F.J. Jansen, bij Van Puijenbroek heeft gedeponeerd. Truijens de Smet had de bestelling door de opstand te laat ontvangen en kon de stoffen niet meer verkopen. Volgens Jansen nam de militaire patrouille het eigendom van zijn broer in beslag met vele andere goederen van Tilburgse fabrikanten, die bij Van Puijenbroek lagen opgeslagen: Geen 't minste tot ontduiking van 's lands regten, zijn de goederen uit Brabant aldaar aangebragt, maar ten gevolge van de aldaar ontstane onlusten, zijn zij derwaarts afgezonden.”*²⁶

Ook een neef van Jacobus van Puijenbroek, Goirle-naar Adriaan Hzn. van Puijenbroek, voerman van beroep, ontpopte zich tot een fervent smokkelaar. Toen hij in 1841 aan de gouverneur toestemming vroeg om een winkel in accijnsgoederen te mogen openen, werd dit tegengehouden door linie-controleur Mulder, die de gouverneur schreef: *De persoon van A.*

van Puijenbroek is algemeen als frauduleus bekend, in welk misdrijf hij lange tijd een middel van bestaan heeft gezocht. Een winkel zal dit doen toenemen, waartoe dan ook zijne woning, afgezonderd buiten de kom van de gemeente staande, zeer wel gelegen is en ik het alzo, in het belang van de schatkist, niet raadzaam oordeel, dat het oprigten eener winkel in voornoemde goederen door uwe Excellentie aan A. van Puijenbroek wordt toegestaan. Mulder boycotte ook een tweede verzoek met het volgende schrijven: A. van Puijenbroek, voerman van Turnhout op Tilburg was compagnon van een zekere Bax, winkelier en bekend fraudeur in Poppel. Overwaarts hij zich over en weder begeeft zou het plegen van fraude te meer te vrezzen wesen, wanneer men aan dezelve, die zoo bekend is zich met den smokkelhandel op te houden, admittie tot het oprigten der verlangde nering verleende. Adressant is ten aanzien zijner bedoelingen tot het plegen van fraude maar al te zeer bekend, dus kan derhalve geen het minste vertrouwen meer meriteeren.

Door toedoen van burgemeester Van Gorp kreeg Adriaan van Puijenbroek in 1841 toch toestemming om een winkel in accijnsgoederen te openen, maar een jaar later werd hij herhaaldelijk aangehouden voor het smokkelen van katoen, beddentijs, kousen en slaapmutsen. De laatste keer stond hij terecht in 1852, nadat hij door Abraham Eliassen, visiteur van in- en uitgaande rechten van het grenskantoor Rovert, was betrapt op de frauduleuze invoer van Belgisch geld met een gewicht van 9 pond en 5 ons.

Enkele jaren later is Van Puijenbroek in krankzinnige toestand opgenomen in het Reinier van Arkel gesticht te 's-Hertogenbosch, waar hij 22 juni 1854 overleed. Zijn weduwe, Adriana Cornelia Troeijen, zou in Goirle de grondlegster worden van het textielbedrijf Van Puijenbroek.²⁷

Tilburgse belangen bij de frauduleuze invoer van zachte zeep

Nadat de tariefwet van 1845 een einde had gemaakt aan de frauduleuze invoer van manufacturen, levensmiddelen en luxe artikelen, kwam spoedig de smokkelhandel op gang van respectievelijk zachte zeep, lomp en zout.

Zachte zeep speelde een belangrijke rol in de wolnijverheid en gezien de woonplaats van de veroordeelden voor de frauduleuze invoer van dit product, zijn het vooral Tilburgers geweest die zich bezighielden met deze lucratieve smokkelhandel.

Na het sorteren van de schapenwol volgde het wassen om wolvet, wolzweet en plantaardige bestanddelen, zand en stof te verwijderen. De wol werd gewassen in grote ijzeren ketels en daarna gespoeld in stromend water, of in de zogenaamde *spulen*. Het wassen gebeurde oorspronkelijk in een wasbad van 5 delen water op 1 deel rottende urine, omdat dit laatste product goedkoper was dan zachte zeep.²⁸

Na de Belgische opstand verviel in België de accijns op zachte zeep en werd dit product zo goedkoop, dat het in de textielnijverheid de urine kon vervangen. Bij

Veel smokkelaars liepen in de val van de commiezen op de heide buiten de route of heirbaan. De Rovertse Heide in Esbeek, gelegen tegen de grens met Poppel. (Coll. J. Gills)

legale invoer ging de prijs echter weer omhoog door de invoerrechten, die volgens de wet van 19 juni 1845, 2,50 gulden per 100 pond bedroegen.

Bovendien was volgens de wet op de zeep van 4 mei 1832 vervoer van zeep boven het gewicht van een pond op het terrein van toezicht (het grensgebied) alleen gewettigd met een bewijs van afkomst uit *het inwendige van het rijk*, of met wettige invoer- alsmede geleidebiljetten. Dit was het begin van de smokkel van zachte zeep. Soms probeerde men om deze rechten op legale wijze te ontduiken. Zo verzocht de Goirlese wolwever Willem van Enschoot in 1842 aan de gouverneur om vrijheid van rechten op 200 pond zachte zeep.²⁹

De eerste processen-verbaal voor het vervoer van zachte zeep werden al opgemaakt in de jaren dertig, toen drie Goirlese vrouwen, Elisabeth Donders, Adriana van Gorp en Marie Luijten, dit product transporteerden *in onvrij territoir zonder geleidedocument*.³⁰

Het op grote schaal smokkelen van zachte zeep kwam echter pas op gang rond 1845 en gebeurde zowel door mannen als vrouwen, met het verschil dat mannen de zeep meestal in 1/4 of 1/8 ton vervoerden, terwijl de vrouwen varkensblazen gebruikten. Niet alleen waren de meeste smokkelaars van zachte zeep dus Tilburgers, ook de eindbestemming van dit product was Tilburg, wat onder andere blijkt uit het proces tegen de Goirlenaar Antonie Alewijns, die in Tilburg op Korvel werd aangehouden met frauduleus ingevoerde zachte zeep met een gewicht van 15 pond. Volgens de burgemeester van Goirle had hij deze daad *alleen bedreven om zijn gezin, bestaande uit een hoogzwangere vrouw en een minderjarig kind enig brood te kunnen verschaffen, daar hij volstrekt geen werk kon vinden om iets te verdienen*.³¹

Zoals Alewijns kwamen alle zeepsmokkelaars uit de arbeidersstand gezien hun beroepen: spinner, haarspinster, dagloner, linnenwever, sjouwer enzovoorts. Zij opereerden in groepjes van twee tot twintig personen, maar het is onduidelijk of er sprake is van enige organisatie, of dat er opdrachtgevers achter de schermen de touwtjes in handen hadden. Wel werd in 1843 de Tilburgse groothandelaar in zeep, L.M. de

Wijs, bekeurd voor het in bezit hebben van frauduleus aangevoerde vaatjes zeep. De Tilburgse spinner Jan Uijtjes, op Goirles grondgebied betrapt met twee blazen zachte zeep, zei voor de rechtbank dat hij *door anderen daartoe was aangezet*.³²

De commiezen betrapten de fraudeurs op allerlei plaatsen in Goirle: de Brem, de Goirlesche Boschkens, op de Kleine Heide, de Overheide, bij de Vloed en op het Hoogeind. De straf die op het smokkelen van zachte zeep stond, was in de meeste gevallen een maand gevangenis en betaling van de kosten van het geding. De in beslag genomen zeep werd in alle gevallen verbeurd verklaard. De rechtbanken maakten geen verschil tussen mannen, vrouwen en kinderen. In 1849 werd de vijftien jaar oude Cornelis van den Heuvel uit Goirle in de nabijheid van het huis van de weduwe Schellekens aangehouden. Hij bleek een vatje met 13 pond zachte zeep te vervoeren zonder van de nodige documenten te zijn voorzien. Ondanks zijn jeugdige leeftijd kreeg hij toch een maand gevangenisstraf.³³

Een nog zwaardere straf stond een recidivist te wachten. Voor het Hoogerechtshof in 's-Hertogenbosch stond op 22 januari 1852 de Tilburgse arbeider Wilhelmus van den Wijngaard terecht. Hij was al eens veroordeeld voor het smokkelen van zeep, maar was in 1851 opnieuw betrapt op een voetpad in de heide op een half uur afstand van de gewone weg van de Rovertse brug naar Gorp en *alzo op onvrij territoir*. Hij kreeg een gevangenisstraf van een jaar en moest bovendien een kwartier te pronk staan op het schavot, met een papier op zijn borst, waarop zijn misdaad vermeld stond. Ook de recidivist Jan Baptist van Loon uit Tilburg, in 1852 op de heide onder Hilvarenbeek bij Gorp voor de derde keer betrapt op het smokkelen van zachte zeep, stond deze straf te wachten.³⁴

In 1854 kwam er vrij plotseling een einde aan de frauduleuze invoer van zachte zeep.

Tilburger Peter Bruijninx, spil van de lompensmokkel

Vanaf 1858 tot begin 1863 was het smokkelen van lompfen van Nederland naar België een lucratieve bezigheid. Lompfen werden zowel in Nederland als in België gebruikt voor de papierfabricage, maar de Belgen betaalden meer en dat bracht de frauduleuze handel op gang.³⁵ In tegenstelling tot de smokkelhandel in zeep, zien we bij de lompensmokkel wel een duidelijke organisatie met opdrachtgevers en tussenpersonen.

In juni 1858 stonden de eerste drie smokkelaars van lompfen, opgepakt op Goirles grondgebied, voor de rechtbank. Zij kwamen alle drie uit Poppel. Weldra zijn het echter opnieuw de Tilburgers die het grootste aandeel van de smokkelhandel voor hun rekening nemen. Tussen 1858 en 1863 stonden 69 Tilburgers terecht, die in Goirle als smokkelaar in de val van de commiezen liepen. Zoals bij de zeepsmokkel, zijn ook nu de meeste veroordeelden afkomstig uit de klasse van de textielarbeiders: wevers, lakenpluisters, haars-

spinsters enzovoort.³⁶ Op Hilvarenbeeks grondgebied zijn geen smokkelaars van lommen opgepakt, maar dat betekent niet dat er geen lommen via het grensgebied van Hilvarenbeek met Poppel frauduleus zijn uitgevoerd. In 1861 liet een aantal smokkelaars op de vlucht zeven pakken katoenen lommen achter aan *de Biesbosch* in Hilvarenbeek. In Esbeek *nabij de Sandheuvel* betrapte de douane in dat jaar zeven dragende personen, die op hun vlucht vijf balen lieten vallen met een inhoud van 248 pond lommen. Een jaar later vielen in Hilvarenbeek 220 pond linnen- en 281 pond katoenen lommen in handen van de commiezen.³⁷

In Goirle zijn duidelijke lijnen te onderscheiden waarlangs de smokkelaars vanuit Tilburg naar het grensgebied op Nieuwkerk gingen; vanaf Broekhoven via het Goor, de Keel en het Broek naar de Bakertant. Dan via de Goirlesche Boschkens naar het Hoogeind en vandaar via de Rechte Heide naar Nieuwkerk. Een andere lijn loopt via het Gools Laag en het Riels Hoefke naar arbeiderswoning de Hanzelust op Nieuwkerk, vlakbij het Belgische gehucht Aarle. Herhaaldelijk worden langs deze routes grote partijen lommen gevonden, welke door vluchtende smokkelaars zijn achtergelaten. Zo kon op 5 november 1860 bij de Keel van een groep van twaalf smokkelaars alleen de Goirlese linnenwever Jan de Volder worden gearresteerd. Hij droeg 39 pond lommen. De anderen wierpen hun pakken weg en namen de benen. In 1861 vonden de commiezen binnen enkele maanden tijd in het Goor, *boven Nieuwkerk* en bij de Hanzelust 857 pond katoenen en linnen lommen. Een jaar later troffen zij op Goirles grondgebied in twee maanden tijd totaal 1008 pond lommen aan.³⁸

Als opdrachtgever voor de frauduleuze uitvoer noemen smokkelaars voor de rechter enkele keren de naam van de Tilburgse lommenkoopman Peter Bruijninx (Bruinings). Haarspinner Jan van der Schoot uit Goirle werd op 20 september 1860 's nachts om

half twee betrap bij *de Elzenbosch* met 36 pond katoenen lommen. Hij was de enige van *vijf dragende personen*, die door de commiezen gearresteerd kon worden. Voor de rechtbank verklaarde Van der Schoot dat hij de lommen gehaald had bij Peter Bruijninx in Tilburg met de opdracht om zijn vrachtkar naar het Poppelse gehucht Maal te brengen.³⁹

Vijf vrouwen, die een jaar later werden aangehouden bij grensmaal 211, verklaarden dat zij handelden in opdracht van de Tilburgse lommenkoopman Peter Bruijninx en voor ieder pak lommen dat zij over de grens brachten 25 cent ontvingen. De arrondissementsrechtbank verklaarde de aanklacht daarom niet ontvankelijk, maar in hoger beroep werden de vijf vrouwen alsnog veroordeeld voor de smokkel van katoenen lommen. Zij kregen ieder een maand gevangenisstraf en moesten opdraaien voor de kosten van het geding.⁴⁰

Op 19 maart 1861 stond hun opdrachtgever Bruijninx, zelf terecht voor het Hoogerechtshof wegens medeplichtigheid aan de frauduleuze uitvoer van lommen door de vijf voornoemde vrouwen. Hij werd vrijgesproken. Hij had weliswaar de lommen geleverd om deze voor een karig loon over de grens te brengen, maar de overbrenging gebeurde vrijwillig voor rekening en *ten pericule van de genoemde vrouwen*.⁴¹

In enkele andere gevallen blijkt de smokkelwaar afkomstig uit enkele opslagplaatsen in Tilburg. Toen bij het Laar in Tilburg enkele smokkelaars werden opgepakt met hun gids, de Belg Willem Klaasen, die als sluikehandelaar bekendstond, noemden zij het gebouw dat zij juist verlieten *een pakhuis tot berging van voor frauduleuze uitvoer bestemde goederen*.

Vanuit een pakhuis in Tilburg bracht wever Herman Spijkers 38 pond katoenen lommen naar het Poppelse gehucht Maal. Hij werd *buiten de route of heirbaan* gearresteerd en kreeg 15 dagen eenzame opsluiting. Tegen de rechter zij Spijkers dat hij *handelde voor deren om een stuk brood te verdienen*.⁴²

Overigens was het voor de lommensmokkelaars niet altijd nodig om de rijksgrens te overschrijden. Twee Goirlese gezinnen waren nauw betrokken bij de lommenhandel; de families Maas-Linkels en Van Beurden-Heijkants. De vrouw van Peter Maas, Maria Linkels, was landbouwster in Tilburg toen zij in 1857 bij grensmaal 212 werd aangehouden door de commiezen. Zij weigerde visitatie en vluchtte over de grens en kreeg daarvoor een geldboete van 55 gulden, die zij niet kon betalen. Daarom werd de straf omgezet in zes dagen gevangenis, maar een Goirlese arts verklaarde dat zij deze straf niet kon uitzitten, omdat zij aan koorts leed en haar kinderen besmet waren met de pokken.⁴³

In 1858 ging het gezin Maas-Linkels op Nieuwkerk bij de Aalbrug wonen, waar zij bekend stonden als fervente smokkelaars. De commiezen hielden hun woning in de gaten en telden in twee dagen tijd 66 personen die, *komende uit binnenlandsche richting*, een baaltje lommen kwamen afleveren. Daarna vielen de commiezen de woning binnen, waar zij in huis en stal 513 pond lommen vonden.⁴⁴

In 1861 schilderde J. Haak uit Hulst dit schilderij met enkele lommensmokkelaars. Het opschrift luidt: Hé, draagt gij vodden naar Belgenland. Sta kerel, dat is contraband. (Coll. Belasting & Douane Museum, Rotterdam)

In tegenstelling tot Peter Maas, stond Peter van Beurden, die ook bij de Aalbrug woonde, wel in het patentregister als koopman van lompen, maar hij stond ook bekend als een niet te vertrouwen fraudeur. Dat bleek wel, toen de commiezen ook zijn huis, op slechts 7 à 8 passen van de grens, in de gaten gingen houden. Op één dag telden zij twaalf personen, die met lompen het huis van Beurden binnengingen. Bij de inval die volgde, troffen de commiezen 125 pond katoenen lompen aan, *die redelijkerwijze niet voor het debiet van zijnen kleinhandel in lompen zijn te rekenen*. Voor de rechtbank verklaarde Van Beurden, *dat hij de lompen in huis mocht hebben, als zijnde daarvoor gepatenteerd*. Hij kreeg toch een geldboete van 125 gulden. Toen later bij een nieuwe inval weer 193 pond lompen in beslag konden worden genomen, mocht hij kiezen van de rechter: een maand eenzame opsluiting of betaling van 187 gulden.⁴⁵

Zoutfraude

De zoutsmokkel kwam op gang nadat in 1870 in België de accijns op zout was afgeschaft. In Nederland was dit product belast met een accijns van 9 gulden per honderd kilo en daarom werd de frauduleuze invoer van zout uit België een lucratieve bezigheid. Het zoutverbruik was zeer hoog, vooral in de slachtaanden.⁴⁶

In de Tilburgsche Courant verscheen in 1871 het volgende artikel: *Uit Goirle meldt men ons: dat den sluikhandel in Noord-Brabant nog niet geheel geweken is, is dezer dagen weder bevestigd. In den nacht van 1 October, circa 2 ure, hebben de ambtenaren Wiemands, Looijens, Wildenberg en Henkelman eene aanhouding gedaan op vijf smokkelaars, welke gezamenlijk meevoerden 158 kilogrammen Belgisch zout, waarvan de genoemde ambtenaren door hunne goede stelling in het bezit zijn gekomen. Na lang geworsteld te hebben, heeft men een der smokkelaars gearresteerd, terwijl de vier anderen zich door de vlugt gered hebben. Dit is de tweede aanhouding op hetzelfde terrein in den tijd voor veertien dagen.*⁴⁷

Grenspaal bij de Aalse Leij op Nieuwkerk. (Coll. J. van Gils)

Volgens een bericht in dezelfde krant van 12 mei 1876 *vermindert niettegenstaande de vele vervolgin-*

*gen, de frauduleuze invoer van zout niet, maar schijnt zelfs eerder toe te nemen: Tot groot nadeel van Rijk en Fabrikant vermindert dan ook telken jare de uitslag van het zout. Werden toch in 1873 nog veraccijnst ruim 800.000 kilo zout, in 1874 daalde het reeds tot 794.000 kilo, terwijl het in 1875 nog slechts 776.200 kilo bedroeg.*⁴⁸

Ook bij de zoutsmokkel hadden de Tilburgers het overwicht. In de periode dat het kanton Tilburg onder het arrondissement 's-Hertogenbosch viel, om precies te zijn in de periode van 1 oktober 1871 tot 5 april 1877, stonden voor de rechtbank te 's-Hertogenbosch 111 zoutsmokkelaars terecht, die betrappt waren op Goirles grondgebied. Hiervan waren er 108 Tilburger. In dezelfde periode werd in Goirle totaal 4.799 kg zout gevonden of van smokkelaars in beslag genomen.

Het smokkelen van zout was mannenwerk: gemiddeld droeg iedere smokkelaar een zak zout van twintig tot wel vijftig kilo. Bij de groep veroordeelden zien we dan ook maar twee vrouwen: Marie van de Burght en Paulina Schouten alias Paul Boor, beiden uit Tilburg. De Goirlese herbergen *de Blokskens* en *het Paradijs* waren blijkbaar zeer in trek om zich moed in te drinken. In de buurt van deze panden zijn in ieder geval verschillende smokkelaars in de kraag gegrepen.⁴⁹

Ook na 1877, als het kanton Tilburg ressorteert onder de arrondissementsrechtbank in Breda, gaat de zoutsmokkel door. In de volgende decennia staan opnieuw tientallen Tilburgers terecht voor zoutfraude op Goirles grondgebied..

De hoeveelheid zout, in beslag genomen op Hilvarenbeeks grondgebied in de jaren 1872-1900, was enorm. Tijdens de rechtszaken in deze periode werd het smokkelen van maar liefst 11.418½ kg zout op Beekse gebied behandeld. Opnieuw zijn de Tilburgse smokkelaars ver in de meerderheid.⁵⁰

Naast de commiezen worden er in de loop van de 19e eeuw steeds meer marechaussees en zelfs rijksveldwachters ingezet om jacht te maken op de smokkelaars, vooral in de periode van de zoutsmokkel. Ze zijn niet alleen actief langs de grens, maar overal in de dorpen en ook binnen Tilburg.

In de processen-verbaal vinden we de gang van zaken bij het opsporen van de sluikhandelaren. De commiezen Hendrik van Bladel en Pieter Meijer zagen op 14 augustus 1890 na zonsopgang aan de Brake in Esbeek twee vrachtdragende personen naderen. Op ongeveer 1500 passen afstand werden de smokkelaars staande gehouden door twee schaapherders met wie ze aan de praat raakten. Waarschijnlijk waarschuwden de herders hen, want ze namen hun vracht weer op en keerden *in alle haast* terug in de richting van de grens. De commiezen begonnen de achtervolging, waarbij de smokkelaars hun vracht lieten vallen. Zo wisten zij te ontkomen, maar hun smokkelwaar, *twee zakken inhoudende geraffineerd zout zonder dat enig document tot dekking daarbij aanwezig was*, waren zij kwijt.⁵¹

Tilburger Gerard de Hoog vluchtte na zijn ontdekking

Smokkelaarscafé de Blokskens in de nabijheid van de Poppelseweg. (Coll. J. van Gils)

Rechts smokkelaar P. Schwagten, alias 't Belske. Hij woonde in Tilburg aan de Oude Kerkstraat. Foto uit de Brabantse Illustratie van 14 maart 1928.

naar de schuur van Jan van Gool in Esbeek, waar hij zich verborg met zijn vracht, bestaande uit 22 kilo zout.⁵²

De marechaussees Izaak van den Amelee en Levinus de Neve zagen op 8 december 1886, vlak voor zonsopgang, op de heide bij Hilvarenbeek, *buiten de route of heirbaan*, een vrachtdragende persoon naderen, die zij, *met bekendmaking van hun kwaliteit*, toeriepen te blijven staan, zodat ze hem konden visiteren. De persoon wierp zijn vracht af en nam de benen, maar werd, *zonder hem uit het oog te verliezen*, achter-

volgd. Bij zijn arrestatie bleek het de dertien jaar oude stiefzoon van Jan Broers uit Tilburg te zijn, genaamd Jan de Kok. Hij verklaarde zijn vracht gehaald te hebben in Poppel en zeer goed te weten dat zout smokkelen verboden was. De marechaussees maakten een proces-verbaal op en brachten de in beslag genomen smokkelwaar naar het rijkskantoor in Goirle.⁵³

Ook de arrestatie van zoutsmokkelaars ging echter niet altijd zonder slag of stoot. De Goirlese commiezen Albert den Dolder en Gerhard Heersche, *in dienst aan de Belgische grens*, ontdekten in juli 1885 acht mannen, waarvan er zes op de vlucht gingen. Twee sluikehandelaren verdwenen met hun vracht in de bossen, maar zij konden na een lange achtervolging, *bij de zoogenaamde Heimolen onder Hilvarenbeek*, gearresteerd worden. Het bleken oude bekenden te zijn: P.J. van Raak en A. de Laat uit Tilburg. *Daar hunne vrachten bestonden ieder uit een zak gevuld met zout, zoo hebben wij hen proces-verbaal aangezegd en het zout voor het rijk in beslag genomen en hen tevens uitgenodigd het aangehaalde zout mede op te brengen naar het rijkskantoor in Goirle*, lezen we in het rapport van de commiezen. Van Raak begon echter *twist te zoeken* met commies Heersche, die hij *te lijf wilde vallen*. Heersche verdedigde zich met enkele stokslagen, maar was weldra gedwongen om zijn vuurwapen te trekken en een schot te lossen. Daarna konden zout en smokkelaars *zonder stoornis* naar Goirle worden afgevoerd.⁵⁴

Aan het smokkelen van zout op grote schaal kwam pas een einde in 1892, toen de minister van Financiën het plan opvatte om de accijns van zout van 9 gulden te brengen op 4 gulden per 100 kilo, waarmee de verkoopprijs in Nederland 8 cent per kilo ging bedragen en de winstmarge voor de smokkelaar zo klein werd, dat de frauduleuze invoer niet meer rendabel was.

De Noord-Brabander schreef op 16 februari 1892 over dit plan: *Het zal door velen in den lande met vreugde worden begroet (...) en vooral worden toegejuicht door de vijanden van den zedeloosen smokkelhandel. Ik zeg "handel", want van smokkelarij kan men niet meer spreken. Het smokkelzout is langzamerhand een handelsartikel geworden en wordt voor 6 à 8 cent per kilo vrachtvrij thuisgebracht. Duizenden kilo's komen uit België de grenzen over in Noord-Brabant (...) een groote Chinese muur ware wellicht het eenige geneesmiddel tegen zooveel kwaad.*⁵⁵

In Hilvarenbeek ging de zoutsmokkel na 1892 nog enkele jaren door, maar in 1895 kwam er definitief een eind aan. De laatste smokkelaar in de 19e eeuw op Beeks grondgebied betrapt, was marskramer Johannes Cornelis van Helvert uit Poppel. Op de Roversse dijk hield de douane hem staande met een mand handelswaar. De inhoud bestond uit *kachelpomade*, speelkaarten, postpapier, garen, veters, prenten, doekspelden, naai- en stopnaalden, zeep, lucifers, kammen, vingerhoeden en brillendozen.⁵⁶

Onderstaande staatjes brengen het aandeel van de Tilburgers in de sluikhandel in beeld, in vergelijking met de inwoners van de omliggende dorpen.

Veroordelingen voor smokkelhandel op het grondgebied van Hilvarenbeek

	Hb	Die	Tb	Be	Os	Moe	Ow	Mie	Po	Ov
diversen	1		2							
zeep	8	6	6		1	1		1	2	
zout	86	13	211	8	18	5	4	1	1	2
totaal	95	19	219	8	19	6	4	2	3	2

Hb = Hilvarenbeek, Die = Diessen, Tb = Tilburg, Be = Oost-, West- en Middelbeers, Os = Oirschot, Moe = Moergestel, Ow = Oisterwijk, Mie = Hooge en Lage Mierde, Po = Poppel, Ov = overige plaatsen.

Veroordeelde zoutsmokkelaars uit Hilvarenbeek en Tilburg in de laatste decennia van de 19e eeuw

Periode	Bekenaren	Tilburgers
1872-1875	38	25
1876-1880	25	49
1881-1885	17	49
1886-1890	3	74
1891-1895	3	14
1896-1900	0	0
totaal	86	211

Veroordeelden voor smokkelhandel op grondgebied van Goirle in de periode 1830-1877

	Goirle	Tilburg	Poppel, Ravels, Weelde	Alphen, Riel	Hilvarenbeek, Diessen, Moergestel
boeken	1				
brandhout			1		
geld	1				
kant			1		
lompen	11	69	10	3	
pennen		1			
wit papier			1		
roet			1		
zachte zeep	6	47	5		1
zout		108		1	2
totaal	19	225	19	4	3

Als grensgemeenten speelden Goirle en Hilvarenbeek een grote rol in de smokkelhandel, maar uit deze staten blijkt, dat maar weinig inwoners van deze dorpen ook daadwerkelijk gesmokkeld hebben. Er stonden in ieder geval weinig inwoners van deze dorpen voor dit feit terecht. Ook Nijdam kwam veel later, in zijn studie over de criminaliteit en de moraliteit van Goirle rond de Tweede Wereldoorlog, tot de conclusie dat het smokkelen door de plaatselijke bevolking weliswaar werd vergeelijkt, maar dat er vóór 1939 maar weinig Goirlenaren bekendstonden als smokkelaar.⁵⁷

Opvallend is ook, dat het bij smokkelen door inwoners van de beide grensdorpen meestal ging om kleine hoeveelheden voor eigen gebruik. Ook de gedwongen winkelnering kan meegespeeld hebben. Zowel de Goirlese textielarbeiders als de Hilvarenbeekse schoenmakers kregen in de 19e eeuw hun loon uitbetaald in bonnen, die alleen besteed konden worden in de winkels van de bazen. Zij bepaalden dus het bestedingspatroon van de arbeiders. Er was dus weinig geld in omloop en door de sterke sociale controle zou het zeker opvallen als een arbeider, de potentiële smokkelaar, plotseling over veel geld beschikte. Zelfs inkopen doen in Tilburg noemden de Goirlenaren smokkelen: kopen in de winkel van de baas zagen zij ook als een morele verplichting, omdat hij de arbeiders immers aan werk hielp.⁵⁸

Volgens de auteur Barentsen was deze sterke sociale controle een beletsel voor de voorbereiding en uitvoering van een misdaad of overtreding. Gevraagd en ongevraagd moest men rekenschap geven van zijn doen en laten.⁵⁹

Volgens de rechtszaken speelde dit niet bij de Tilburgers. De Tilburgse smokkelaars maakten in bijna alle gevallen deel uit van het proletariaat, dat in Tilburg in de 19e eeuw sterk groeide door de opkomst van de fabrieken en de urbanisatie van deze plaats. Vooral bij de Tilburgse zoutsmokkelaars is duidelijk sprake van bendevoorming, waarbij steeds dezelfde namen opduiken. De meesten hadden geen vast werk en kwamen in een vicieuze cirkel terecht, omdat zij als recidivist vaker veroordeeld werden tot gevangenisstraffen, daarna niet aan werk konden komen, en daarom opnieuw in de smokkelhandel belandden.

*Herder met schaapskudde
op de grensweg tussen
Goirle en Poppel circa 1910.
(Coll. J. van Gils)*

- 1 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940* (Amsterdam, 1976), pag. 35-71, pag. 110-124; H.P.H. Jansen, *Kalendarium, geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen* (Utrecht, 1971), pag. 144-149, 154-157; J. Pricken, 'De Belgisch-Nederlandse grens', voordracht gehouden voor de vriendenkring van het technisch personeel der douanen en accijnzen, directie Antwerpen, 21 oktober 1954.
- 2 BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 3872, atlas der grenspercelen van het kanton Tilburg, 1827-1833.
- 3 Idem, nr. 3149, 12 mei 1839.
- 4 Idem, nr. 12256, verslag districtscommissaris Eindhoven, 1839.
- 5 Idem, nr. 3146, 30 maart 1839; RAT, Archief Gemeentebestuur Hilvarenbeek 1811-1935, nr. 1692 fol. 33, 22 september 1848, idem fol. 54, 28 september 1848, idem fol. 56, 24 november 1848, idem fol. 60, 22 januari 1849.
- 6 J. van Gils, 'Het grenskantoor op Rovert', in: *Tussen Paradijs en Toekomst*, jrg. 11 (1992), pag. 26-31.
- 7 J. van Gils, *Hilvarenbeek onder de koningen, een Kempisch dorp in de 19e eeuw* (Hilvarenbeek, 2006), pag. 67-69.
- 8 J. van Gils, 'Het grenskantoor te Goirle', in: *Rond de Schutsboom*, jrg. 13 (1993), pag. 19-22.
- 9 P. Spapens en K. van Kemenade, *De grens gemarkeerd* (Hapert, 1992), pag. 92.
- 10 Idem, pag. 101.
- 11 BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 2887, 20 februari 1830; Idem arrondissementsrechtbank Eindhoven, nr. 11, rolnr. 984, 21 september 1849, nr. 58, rolrs. 7429 t/m 7431, 30 december 1873; RAT, Gemeentebestuur Hilvarenbeek, 1811-1935, nr. 1693, 16 oktober 1873.
- 12 BHIC, Rechtbank van Eerste Aanleg Eindhoven, nr. 584, rolnr. 2458, 12 juli 1838.
- 13 BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 2898, 12 november 1830.
- 14 Idem, nr. 3061, 3 augustus 1836; idem nr. 3068, 21 oktober 1836; idem nr. 3132, 29 oktober 1838; idem nr. 3209, 30 april 1841.
- 15 Idem, nr. 3264, 9 februari 1843; RAT, Gemeentebestuur Goirle, 1803-1945, nr. 68, 8 maart 1898.
- 16 J. van Gils, 'Nijver en notabel Goirle, Van Puijenbroek', in: *De Brabantse Leeuw*, jrg. 45 (1996) pag. 54.
- 17 BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 2943, 11 mei 1833.
- 18 BHIC, Arrondissementsrechtbank Eindhoven, nr. 5 rolnr. 234, 9 november 1841; idem nr. 6, rolrs. 261/262, 24 februari 1842; BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 3228, 17 december 1841.
- 19 BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 565, 8 november 1830.
- 20 BHIC, Rechtbank van le Aanleg 's-Hertogenbosch, nr. 815, 26 oktober 1832, nr. 816, 9 augustus 1836, nr. 818 25 september 1835; Idem arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 13 fol. 233, 30 april 1844; idem fol. 260, 21 mei 1844; nr. 14 fol. 119, 19 september 1844; idem fol. 258, 17 december 1844; nr. 17 fol. 220/221, 14 april 1846; BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 3213, 4 mei 1841.
- 21 BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 3264, 14 februari 1843.
- 22 Idem, nr. 3026, 17 oktober 1835; idem nr. 3038, 29 december 1834; idem nr. 3065, 20 september 1836; idem nr. 3095, 15 augustus 1837; idem nr. 3153, 6 juli 1839; idem nr. 3154, 6 juli 1839; idem nr. 3198, 13 november 1840; idem nr. 3198, 13 november 1840; idem nr. 3286, 30 december 1843; idem nr. 3529, 18 oktober 1832; J.E. Jansen, *Turnhout en de Kempen* (Turnhout, 1946), pag. 247-248.
- 23 P. Spapens en A. van Oirschoot, *Smokkelen in Brabant* (Hapert, 1988), pag. 11.
- 24 BHIC, arrondissementsrechtbank Eindhoven, nr. 4. rolnr. 165, 29 oktober 1840; idem nr. 6, rolnr. 345, 3 november 1842; idem nr. 8, rolnr. 553, 15 februari 1844; idem rolnr. 555, 13 februari 1844; idem nr. 11, rolnr. 1007, 24 september 1846.

- 25 BHIC, Hoogerechtshof 's-Hertogenbosch, nr. 71, rolnr. 329, 18 mei 1842. Adriaan van Dooren werd vrijgesproken, omdat niet hij, maar zijn broer Cornelis de smokkelaar was. Door een fout van de commiezen was het proces-verbaal op naam van Adriaan van Dooren gesteld; BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 9 rolnr. 106, 24 maart 1842; Idem, arrondissementsrechtbank Eindhoven, nr. 10 rolnr. 892, 16 april 1846.
- 26 BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 590, 14 juni 1831; idem nr. 3517, 11 november 1831.
- 27 BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 36 fol. 57, 5 augustus 1852; Idem Archief Provinciaal Bestuur, nr. 3219, 19 augustus 1841, idem nr. 3263, 1 februari 1843; J. van Gils, 'Nijver en notabel Goirle, Van Puijenbroek', in: *De Brabantse Leeuw*, jr. 45 (1996) pag. 53-55.
- 28 F.J.M. van Gorp, *Tilburg eens de wolstad van Nederland* (Eindhoven, 1987), pag. 19-22.
- 29 BHIC, Hoogerechtshof 's-Hertogenbosch, nr. 81, rolnr. 1783, 16 maart 1852; Idem Archief Provinciaal Bestuur, nr. 3252, 20 september 1842.
- 30 BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 3017, 27 juni 1835, idem nr. 3559, 25 september 1834.
- 31 BHIC, Archief Provinciaal Bestuur, nr. 3240, 13 mei 1842; Idem arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 17, fol. 219, 14 april 1846; RAT, Gemeentebestuur Goirle 1803-1945, nr. 66, 6 april 1846.
- 32 BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 30, fol. 158, 19 september 1850; Idem Archief Provinciaal Bestuur, nr. 3264, 15 februari 1843.
- 33 BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 28, fol. 4, 5 september 1849.
- 34 BHIC, Hoogerechtshof 's-Hertogenbosch, nr. 81, rolnr. 1766, 22 januari 1852; idem rolnr. 1839, 9 september 1852.
- 35 P. Spapens en A. van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, pag. 7.
- 36 BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 57 t/m 71, 1858-1863.
- 37 BHIC, arrondissementsrechtbank Eindhoven, nr. 36, rolnr. 4384, 11.3.1861; idem nr. 39, rolnr. 4736, 16 september 1862, idem nr. 40, rolnr. 4898, 14 april 1863.
- 38 BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 67, rolnr. 12547, 14 maart 1861; idem nr. 68, rolnr. 12671, 9 juli 1861; idem nr. 70, rolnr. 13333, 1862.
- 39 BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 67, rolnr. 12849, 1860.
- 40 Idem, nr. 68 rolrs. 12778, 12779, 12780, 12781 en 12782, 12 september 1861; Idem Hoogerechtshof 's-Hertogenbosch, nr. 91, rolrs. 3024 t/m 3027, 29 oktober 1861.
- 41 BHIC, Hoogerechtshof 's-Hertogenbosch, nr. 92, rolnr. 3070, 19 maart 1862.
- 42 Idem, nr. 90, rolnr. 2879, 28 maart 1860; Idem arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 67, rolnr. 12488, 17 januari 1860.
- 43 RAT, Gemeentebestuur Goirle 1811-1945, nr. 67, 21 mei 1858; BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 57, rolnr. 10861, 11 november 1857.
- 44 BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 62 rolnr. 11518, 10 februari 1859; idem rolnr. 11569, 17 maart 1859; idem nr. 63, rolnr. 11705, 28 juni 1859.
- 45 Idem, nr. 63, rolrs. 11703 t/m 11706, 28 juni 1859, idem nr. 64, rolnr. 11795, 22 oktober 1859; idem rolnr. 11847, 4 juni 1859; idem rolrs. 11847 t/m 11857, 3 november 1859; RAT, Gemeentebestuur Goirle 1803-1945, nr. 67, 30 juli 1859.
- 46 P. Spapens en A. van Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, pag. 11-15.
- 47 Tilburgsche Courant, 5 oktober 1871.
- 48 Tilburgsche Courant, 12 mei 1876.
- 49 BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nrs. 93 t/m 110, 1872-1877.
- 50 Idem, nrs 114-355, 1877-1900.
- 51 RAT, Gemeentebestuur Hilvarenbeek, nr. 1777, 1890.
- 52 Idem, nrs. 1774-1789, 1887-1893.
- 53 Idem nr. 1773, 1886.
- 54 Idem nr. 1773, 1886.
- 55 P. Spapens en A. Oirschot, *Smokkelen in Brabant*, pag. 14-15.
- 56 BHIC, arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, nr. 351, rolnr. 20, 7 december 1899.
- 57 A.B.J.A. Nijdam, *Goirle, een sociografische studie over de criminaliteit en de moraliteit van een grensgemeente rond de Tweede Wereldoorlog* (Wageningen, 1950), pag. 125.
- 58 *Enquête van juni 1891 betreffende de gedwongen winkelnering*, pag. 39-75.
- 59 P.A. Barentsen, *Het oude Kempenland* (Groningen, 1935), pag. 240.

Uit de Brabantse Illustratie van 14 maart 1928: "Van alles wat gesmokkeld wordt lusten ze zelf ook wel wat. 't Belske [P. Schwagten] doet zich te goed aan Elixir d'Anvers. Een goed werk hebben ze wel gedaan ... dat ze den kleinen jongen tenminste de melkflesch hebben gegeven."

Tilburg, brandpunt van opvoeding en onderwijs

De ijver voor goed lager onderwijs van 1806 tot 1857

Petra Robben*

** Petra Robben (1961) werkte vanaf 1982 tot en met 1990 in het lager onderwijs in Berkel-Enschot en Tilburg. Momenteel is zij coördinator Educatie & Publiekszaken bij Stads museum Tilburg en Regionaal Archief Tilburg. Daarbij studeert zij Algemene Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit.*

Vraag aan een Tilburger wanneer het lager onderwijs begonnen is en hij zal antwoorden met de stichting van de congregatie van Zusters van Liefde in 1832 of zelfs later nog met de Fraters van Tilburg, die rond 1850 hun eerste school oprichtten. Toch waren er al wel scholen aan het begin van de 19e eeuw. Het onderwijs werd toen van nationaal belang, bekrachtigd in de onderwijswet van 1806.

Hoe vertaalde deze zich in de Tilburgse praktijk? Conformeerden de onderwijzers zich hieraan? Hadden zij de vrije hand in het geven van lessen of was er controle vanuit de overheid? Wie financierde de lagere scholen en was er toen al sprake van de 'schoolstrijd'? Dit artikel beschrijft de ontwikkeling van het Tilburgse lager onderwijs in de eerste helft van de 19e eeuw, afgezet tegen het landelijke, nationale beleid. De Franse en Latijnse scholen, die overigens vooral tot het voortgezet onderwijs behoren, zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Onderwijswet

Aan het einde van de 18e eeuw was het schoolwezen nog enorm versnipperd. Het beheer lag in handen van de lokale instituties van kerk en magistraat en werd geregeld door gewestelijke en plaatselijke schoolverordeningen die onderling niet op elkaar afgestemd waren. Dé lagere school bestond dan ook niet: er was een enorm scala van scholen die onderling nogal verschilden: dorpscholen, armenscholen, stadsscholen en particuliere scholen. Toen in 1795 de Bataafse republiek haar intrede deed, was de algemene tendens dat iedereen recht had op onderwijs maar tevens de plicht om gestalte te geven aan de duurzaamheid, het behoud en geluk van het Vaderland. Het doel van het onderwijs was de kinderen 'gepaste en nuttige kundigheden' aan te leren, het ontwikkelen van de verstandelijke vermogens en het opleiden tot maatschappelijke en christelijke deugden. Van der Palm, minister van Nationale Opvoeding, kreeg de opdracht

een onderwijswet te ontwerpen. De eerste dateerde van 1801 maar door verandering van de constitutie volgde een herziening in 1803. Drie jaar later kwam er in 1806 om dezelfde reden weer een nieuwe onderwijswet, die tot 1858 gehandhaafd bleef.¹

Zo schreef de wet voor dat elke leerling een minimumleerplan moest volgen in de vakken lezen, schrijven, rekenen en de Nederlandse taal, gedoceerd volgens een verplichte boekenlijst. Herziening op de didactiek was eveneens een gevolg van de nieuwe wet. Vóór de invoering ervan werd er namelijk hoofdelijk, lees individueel, onderwijs gegeven. De leraar zat achter zijn lessenaar en een voor een kwamen de kinderen bij hem staan voor instructie of overhoring. De school was destijds één groot lokaal, waarin kinderen van alle leeftijden op elkaar gepakt zaten. Deze 'zelfstudie' ofwel wanorde en lawaai werd ingewisseld door de invoering van een klassikaal systeem. Er kwamen drie klassen, waardoor geordend en systematisch onderwijs iets meer mogelijk was.² Daarbij kreeg elke klas een schoolbord. De onderwijzer zat niet langer achter zijn lessenaar maar stond frontaal voor de klas.

De onderwijzers werden voortaan verplicht om een examen af te leggen. De schoolwet van 1806 kende een onderwijzersakte op vier niveaus. De 4e of de laagste rang eiste redelijke kennis van lezen, schrijven en rekenen en enige aanleg voor het beroep. De 3e rang bezitten betekende ook behoorlijke kennis hebben van de Nederlandse taal. Voor de 2e rang moest men kennis hebben over aardrijkskunde en geschiedenis, de 1e rang werd bevestigd op wiskunde en natuurlijke historie. Deze 1e rang was zeer uitzonderlijk en werd vrijwel door niemand gehaald.³ Vóór de komst van de onderwijswet betaalden de ouders met schoolgeld het salaris van de onderwijzer. De nieuwe wet bepaalde echter dat de (gemeentelijke) overheid verantwoordelijk was voor de openbare scholen en de onderwijzers. Het salaris kwam dus op rekening van het dorps- of stadsbestuur. De gemeentelijke besturen waren eveneens verplicht om goede schoolgebouwen op te richten en deze te onderhouden. Er was een groot gebrek aan passende voorzieningen en vooral vanuit de medische kant drong men aan op

Schoolmeester Francis Rijkers (1789-1869). Hij werd in 1817 aangesteld als 'schoolonderwijzer van de tweede rang' op de bijschool op Korvel. (Part. coll.)

voorschriften in het belang van de gezondheid van de kinderen. Ruimte en voldoende frisse lucht zouden ziekten voorkomen.

Een landelijke inspectie moest waken over de kwaliteit van het onderwijs. Zo waren er lokale commissies, waarin vooral onderwijsgeïnteresseerde notabelen zitting hadden. Daarnaast waren er op provinciaal niveau de schoolopzieners, die stad en land afreisden om de klassen, de scholen, de onderwijzers en de lesmaterialen te controleren. Deze schoolopzieners, die door de staat werden benoemd, vormden per provincie eveneens een commissie. Dit corps van opzieners bewerkte voortdurend de lagere overheden, opdat ze meer aandacht aan het onderwijs besteedden en er meer geld voor beschikbaar stelden.

Openbaar en bijzonder onderwijs

Het klinkt bijna te mooi om waar te zijn: iedereen recht op onderwijs, invoering van het klassensysteem, examinering van de onderwijzers en inspectie op de uitvoering van de onderwijswet. Toch was er één groot, heikel punt, en dat betrof de financiering van de lagere scholen. Er waren in principe twee soorten: de openbare en de bijzondere. De eerste waren – het woord zegt het al – openbaar, dus voor iedereen toegankelijk. De overheid financierde deze scholen. Officieel was de opdracht dat het onderwijs neutraal moest zijn: noch katholiek, noch protestants. Het geven van leerstellig onderwijs was op deze openbare scholen uitdrukkelijk verboden. Maar wat te doen met het godsdienstonderwijs? Waar moest dat dan onderwezen worden? Niet op de openbare school want 'het onderwijs was een staatsaangelegenheid en niet van de kerk', zo was de gedachte. Wilden de katholieke of protestantse kerken hun kinderen onderrichten in hun godsdienst, dan konden ze hun eigen scholen oprichten onder de tweede vorm, namelijk 'bijzonder' onderwijs. Deze vorm kende weer twee klassen: De eerste groep maakte geen winst. Het waren scholen

die gesticht werden door diaconieën, weeshuizen, een kloosterorde of door een of meer bijzondere personen. De tweede klasse was particulier: de ouders betaalden door school- en kostgeld het gebouw, de onderwijzer en het lesmateriaal.

Op de openbare school gaf de onderwijzer in christelijke geest onderwijs, en sprak alleen over godsdienst 'voor zover [het] deszelfs geschied- en zedekundig gedeelte betreft'.⁴ De bijbel kwam niet op de boekenlijst voor, omdat deze te moeilijk zou zijn voor de kleine kinderen. Toch waren vele schoolboekjes op de godsdienst en bijbel geïnspireerd; de protestants-christelijke geest in het onderwijs was onmiskenbaar onder andere door de vaak protestantse bestuurders en onderwijzers. Het zedekundige aspect kreeg veel aandacht. Op alle mogelijke manieren prentte de onderwijzer het verschil in tussen goed en kwaad. De leesboekjes waren ervan doordrenkt: 'nuttige' teksten over gehoorzaamheid tegenover God, de overheid, de hogergeplaatsten in de maatschappij, de onderwijzers en uiteraard de ouders. Andere deugden waren vlijt en verantwoordelijkheid voor het latere leven en werk. Bij de katholieken heerste een schrikbeeld ten aanzien van dit neutrale onderwijs. 'Moeten de katholieke kinderen lezen dat de Paapse mis een vervloekte afgoderij is, dat er slechts twee sacramenten bestaan en meer andere godslasteringen en ketterijen? Moeten zij de H. Schrift lezen volgens de 'overzetting der andersdenkenden' en daaruit leren hun eigen kerk te veroordelen?'⁵

De hierboven geschetste onderwijsvernieuwing viel dus bij lang niet iedereen in goede aarde. De katholieken konden zich niet vinden in deze vorm van onderwijs, die vooral afkomstig leek uit de kring van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Dit genootschap werd aan het eind van de 18e eeuw opgericht op initiatief van de doopsgezinde predikant, Jan Nieuwenhuijzen. Hij ontwikkelde een plan met als doelstelling 'de verbetering van het schoolwezen en de opvoeding der jeugd als de voornaamste grondslag ter vorming, verbetering en beschaving van de burger'. Deze goede bedoelingen echter ten spijt, de katholieken wilden vrijheid van handelen.

Tilburgse scholen

Hoe was nu de stand van zaken in het begin van de 19e eeuw ten aanzien van het lager onderwijs in Tilburg? Bij de overgang van de 18e naar de 19e eeuw bezat Tilburg vier openbare lagere scholen. In de wijk Kerk stond de hoofdschool, de bijscholen bevonden zich op de Veldhoven, aan de Heikant en op Korvel. Samen telden deze scholen ruim vierhonderd leerlingen. Op de Veldhoven was Johannes Cornelis Mutsaers sinds 1812 het hoofd van de school. In de wijk Kerk was Hendrik Smulders hoofd sinds 1795 evenals Gerardus Drabbe op de Heikant en Mathias Verduijn op Korvel sinds 1799. Geen van allen had deelgenomen aan een examen, dus niemand beschikte over de vereiste diploma's. Hoewel burgemeester Dams tevreden was over het onderwijs dat op zijn

scholen gegeven werd, bleken het 'holle lege vertrekken, laag en smerig, waar alle leerlingen in één ruimte bijeenzaten.'⁶ Het salaris van de onderwijzers was afkomstig uit de stadskas. Daarbij hadden zij recht op vrije woning. Het loon werd aangevuld met het schoolgeld van de leerlingen en de baten voor levering van schoolbehoeften. De onderwijzers vonden hun traktement onvoldoende en stuurden een verzoekschrift naar de provincie en de Stedelijke Raad. Hun voorstel was een uniforme regeling, waarbij alle kinderen hetzelfde bedrag betaalden en daarmee recht hadden op hetzelfde onderwijs. Het zou het onderwijs ten goede komen, vooral het klassikale onderwijs. De onderwijzers beriepen zich hier op het eerdergenoemde klassikale systeem, dat een van de vernieuwingen was in de onderwijswet.

De Stedelijke Raad ging akkoord met dit voorstel en stelde een uniforme schoolheffing vast. Het was ondertussen al 1817, de onderwijswet van 1806 was al meer dan tien jaar van kracht. Tilburg voldeed nog steeds niet helemaal aan het reglement onder andere ten aanzien van het ondermeesterschap. De wet bepaalde immers dat er bij meer dan 70 leerlingen, een ondermeester de hoofdonderwijzer moest ondersteunen. Maar de vier heren onderwijzers in Tilburg, die allen meer dan 70 kinderen in hun school hadden, stonden er nog steeds helemaal alleen voor. De provincie sprak het stadsbestuur van Tilburg hier herhaaldelijk op aan, maar dit beweerde hiertoe niet in staat te zijn wegens een tekort aan financiën. Het rijk ontving dan ook een verzoek van Tilburg voor meer geldelijke steun, en dit werd gehonoreerd: weldra verschenen er ondermeesters in de Tilburgse scholen. De daaropvolgende jaren timmerde de gemeente Tilburg verder aan de weg om het onderwijs op orde te krijgen. Toen Willem I in 1830 het besluit nam dat gemeentelijke besturen voortaan zelf gerechtigd waren om de stichting van (bijzondere) scholen goed te keuren, stelde Tilburg een plaatselijke schoolcommissie in.

Mgr. Joannes Zwijsen (1794-1877), stichter van de congregaties van Zusters en Fraters van Liefde. Schilderij door Jan van Delft, 1948. (Coll. Stedsmuseum Tilburg)

In 1832 betrad Joannes Zwijsen het Tilburgse podium als pastoor in de parochie St. Dionysius op 't Heike. Hij zou er blijven tot 1854. Zwijsen was een enorm voorstander van de vrijheid ten aanzien van het bijzonder onderwijs. Volgens zijn visie moesten de scholen doordrongen zijn van het geloof in plaats van het voorgeschreven neutrale onderwijs. De maatschappelijke deugdzaamheid diende hand in hand te gaan met het godsdienstige onder toezicht van het kerkelijke gezag. Zwijsen zag het als opdracht van hoger hand om de jeugd katholiek op te voeden: 'Wij katholieken van Nederland, die thans leven, gaan weldra heen, om ons bij den Oppersten Regter voor de eeuwigheid te verantwoorden; die Regter zal niet verzuimen ons te vragen wie wij na ons achterlaten, om het katholiek geloof in ons vaderland waardig te vertegenwoordigen. Hij zal ons vragen, wat er geworden is van de katholieke jeugd en jongelingschap; hoe wij hebben getracht te verhinderen, dat zij in godsdienst en zeden van den ouden stam ontaardden; hoe wij bezorgd zijn geweest om een echt geloovig, godsdienstig, deugdzzaam geslacht van katholieken in Nederland op te kweeken.'⁷ In 1832 stichtte Zwijsen de Congregatie van Zusters van Liefde van OLV van Barmhartigheid en enkele jaren daarna, in 1834, wilde hij een school voor arme meisjes oprichten. Zoals we in het begin van dit artikel hebben gelezen, betrof het hier dus de oprichting van een bijzondere school. Indien het alleen maar ging over 'handwerken, bidden, Christelijke leering en gemanierdheid' was het geen probleem. Wilde Zwijsen de kinderen echter leren lezen, schrijven en rekenen, dan moest hij over bevoegde leerkrachten beschikken. Nauwelijks had Fien Verbunt haar diploma in 1833 behaald, of Zwijsen vroeg om officiële goedkeuring voor het oprichten van een bijzondere school. De provinciale overheid en het ministerie maakten moeilijkheden, maar uiteindelijk kreeg Zwijsen toestemming.⁸ Hij werd hierbij ondersteund door schoolopzieners die de Rooms-katholieken gunstig gezind waren, evenals de Tilburgse overheid. Zo schreef een lokale ambtenaar in het jaarverslag van 1835: 'aan alle deze kinderen wordt niet alleen gratis onderwijs gegeven en schoolbehoeften verschaft maar aan dezelve wordt ook eene zindelijke kleeding bezorgd en wat nog meer zegt: zedelijke gebruiken en manieren opgedrongen, zoo dat men gerustelijk zeggen mag: deze school is voor de armen allernuttigst.'⁹

Vrij kort daarna, in 1835, deed een andere Joannes, ditmaal de heer Heer, zijn intrede in het Tilburgse onderwijsveld. Hij volgde onderwijzer Smulders op aan de eerste (openbare) school van Tilburg, de wijk Kerk. Heer schepte orde en wel zo, dat men al snel sprak van een modellschool. De goede tucht en veilige leiding bleken vele ouders aan te trekken hun kinderen op deze school te plaatsen. Het leerlingenaantal liep op tot vijfhonderd! Heer was van oorsprong protestants opgevoed, maar toonde zich een oprechte katholiek, die elke morgen naar de H. Mis ging. Zelfs zijn hulponderwijzers spoorde hij aan, om zijn voorbeeld te volgen. Ondanks de opgelegde neutraliteit,

*Op de Markt (tweede
gebouw) links van het
voormalige stadhuis,
stond van 1878 tot 1908
de weefschool, die tot
de afbraak in 1914 als
Tilburgsche Muziekschool
dienst deed. Foto uit 1912.
(coll. RAT)*

richtte hij zijn school katholiek in: de andersdenkenden waren echter nog steeds van harte welkom. Joannes Heer merkte op dat het gebouw waarin hij moest lesgeven, uitermate ongeschikt was. Hij deed een beroep op het stadsbestuur en pleitte voor een nieuwe school. De Tilburgse Raad erkende de noodzaak en diende een verzoek in bij Gedeputeerde Staten. In 1836 was het zover en ging de bouw van de school van start. Bij de opening zongen de kinderen hun dank en blijdschap toe aan alle genodigden: 'Geeft dank, geeft dank ons stadsbestuur. Die vrienden onzer jeugd. Zij hebben ons dit schoolgesticht eenvoudig sierlijk ingerigt tot kweekplaats van de deugd.'¹⁰ Joannes Heer was tevens initiator van de zondagsscholen, die bedoeld waren voor oudere kinderen en volwassenen die doordeweeks in de fabriek werkten. Op de zondagsschool kregen zij les in lezen en schrijven. Dat was tegelijkertijd een maatregel om op de vrije dag het 'bezoeken der herbergen' tegen te gaan.¹¹ De plaatselijke schoolcommissie, die jaarlijks verslagen schreef over de toestand van de diverse scholen, was eveneens ingetogen over het werk van Joannes Heer: '...eervolle vermelding door de voortdurende moeite die hij zich geeft zonder daarvoor eenige belooning te genieten, van op Zondagen voor en na de godsdienstoefening een aantal van 230 jongens, die des Werkendags op de fabrieken werkzaam zijn, gratis onderwijs te geven.'¹²

In 1836 volgde het kerkbestuur van 't Goirke met een gesticht voor 'liefdewerken', waaronder een school voor arme meisjes. Hier was dus weer sprake van een bijzondere school der eerste klasse. Omdat de armoede hier groter was dan in 't Heike, stuurde Zwijzen twee religieuzen die een armenschool voor 160 meisjes inrichtten, in samenwerking met enkele helpsters uit de parochie. Fabrikant Nicolaas van Amelsfoort stelde hiervoor zijn 'werkhuis' aan het huidige Julianapark ter beschikking. De gemeente Tilburg was blij met deze tweede school voor armen: 'de opgerichte armenschool waarin kinderen en armen en behoeftigen gratis onderwijs, niet alleen in

het lezen, schrijven en rekenen maar ook in vrouwelijk handwerken wordt gegeven....zij die anders de straten afliepen en de bosschen wierden ingezonden om hout te rapen, worden daar tot nuttige leden der Maatschappij gevormd, hiervan overtuigd heeft men ook niet gearzeld eene tweede dusdanige school op te rigten...een aantal van 700 armen en minvermogens gratis onderwijs gegeven wordt.'¹³

Lokale en landelijke kwesties

Maar zo goed als de bijzondere en openbare scholen functioneerden, zo slecht ging het met onderwijzer Mutsaers op de school in de Veldhoven. Vanaf 1839 kwamen de eerste klachten bij het stadsbestuur binnen, geschreven door een zevental voorname ingezetenen van de wijk. De goede man Mutsaers bleek steeds dover te worden; het kwam het onderwijs allesbehalve ten goede. Het stedelijk bestuur was al snel overtuigd en verzocht Mutsaers zelf eervol ontslag te nemen. Aangezien er geen pensioenregeling voorhanden was, liet de onderwijzer zich niet uit het veld slaan. De kwestie werd ingediend bij de plaatselijke schoolcommissie, die op onderzoek uit moest en met voorstellen diende te komen. Deze zaak sleepte zich voort tot 1847, waarin er nog steeds correspondentie was tussen de plaatselijke schoolcommissie, de schoolopziener en het stadsbestuur. Pas in 1848 werd consensus bereikt en kreeg Mutsaers eervol ontslag.

Kroonprins Willem II vertoefde regelmatig in Tilburg en hij raakte bevriend met pastoor Zwijzen. Hierdoor kon de prins kennisnemen van de opvattingen van de katholieke bevolking. Toen in 1840 de Grondwet werd herzien, leek dat voor het katholieke Nederland een gunstig moment om te pleiten voor meer vrijheid ten aanzien van het onderwijs. De kroonprins adviseerde Zwijzen om een verzoek in te dienen bij de Tweede Kamer, maar helaas kwam dat te laat. De kerkelijke bestuurders van Nederland vroegen Zwijzen regelmatig om in overleg te gaan met de koning, zodra hij in Tilburg vertoefde. Zo schreef een Bredase vicaris in 1841: 'Wenschelijk ware het, dat de Eerwaarde Pastoor Zwijzen nog eens den Koning kon spreken – want als onze goede Koning weet wat wij verlangen en noodig hebben voor de vrijheid van het onderwijs, zal hij het geven.'¹⁴ Zwijzen deed enorm zijn best en reisde in 1841 naar Den Haag om ook daar met de koning te overleggen. Na 'veel sukkelen' was de pastoor gearriveerd maar helaas, met weinig resultaat. 'De zaak van het onderwijs is in de war', zo vermeldde pastoor Zwijzen. De koning was weliswaar van goede wil, maar de 'Commissie tot herziening van de wet op het lager onderwijs' had uiteenlopende opvattingen. Vooral protestante dominees wilden het onderwijs nog steeds niet toegeven aan de katholieken.¹⁵ In 1842 viel er een Koninklijk Besluit, dat slechts een zeer kleine stap in de goede richting was. Er kwam een beroepsrecht op Gedeputeerde Staten tegen een weigering van een gevraagde vergunning om een bijzondere school op te richten. Verder was het voorschrift dat in de provinciale commissies van onderwijs en onder het

Het moederhuis van de Zusters van Liefde aan de Oude Dijk op een litho van omstreeks 1845. (Brabantcollectie, Universiteit van Tilburg)

onderwijzende personeel van de openbare scholen, de verschillende godsdienstige gezindten zoveel mogelijk in de juiste verhouding moesten zijn vertegenwoordigd. Al deze maatregelen hadden tot doel het openbaar onderwijs voor iedereen geschikt te maken waardoor de behoefte aan bijzondere scholen zou verminderen.¹⁶ Het moge duidelijk zijn dat dit Koninklijk Besluit ver beneden de verwachting van de katholieken was.

Inspectie

In 1843 bezocht hoofdinspecteur Wijnbeek de provincie Noord-Brabant. Wijnbeek was in 1832 voorgedragen door de minister van Binnenlandse Zaken. De taak was om zowel de lagere als de middelbare scholen in het gehele (!) land te bezoeken. In 1850 kreeg hij eervol ontslag. Hij was toen 78 jaar oud. Ten aanzien van zijn inspectie in Noord-Brabant was Wijnbeek niet zo positief: de scholen ondernamen pogingen om het openbaar onderwijs te ondermijnen. De inspecteur telde het aantal katholieke en protestantse onderwijzers onder andere in 'kern Tilburg', als een van de Noord-Brabantse districten. Er waren volgens zijn telling 31 katholieke hoofdonderwijzers, tegenover 4 protestantse. Deze vier stonden op een school in Boxtel, Helvoirt, Hilvarenbeek en Oisterwijk.¹⁷ Tilburg had dus alleen katholieke onderwijzers. Wijnbeek constateerde in Tilburg dat 'meisjes van den Roomschen godsdienst' onttrokken werden aan de lagere scholen; de kloosters of gestichten van liefdadigheid waren er de oorzaak van. 'Het onderwijs wordt gegeven door nonnen of Zusters van Liefde, merendeels voor het vak opgeleid in een der twee gestichten, te Tilburg gevestigd.'¹⁸ Wijnbeek rapporteerde aan zijn meederen dat de bijzondere scholen der eerste klasse al geopend waren, voordat er machtiging vanuit de centrale overheid toe was verleend. Hij noemde het dan ook 'onwettige' scholen. Maar de schoollokalen waren er volgens hem ruim van opzet, bevatten goed meubilair, zwarte borden en alles wat nodig was voor het klassikaal onderwijs. Wijnbeek merkte dit ook op: 'Over elk der klassen is een zuster gesteld. Veel orde en stilte heerschte er bij de meisjes. Zij zijn deels arm en onvermogen en deze bekomen

het onderwijs om niet, deels uit den burgerstand. Aan het hoofd der eene school staat Joanna Catharina Michielse, aan dat der andere Cateau Sohland. Er werd op zon- en feestdagen les gegeven: aan volwassen vrouwen die de school veelvuldig bezochten.' Wijnbeek besloot zijn rapport: 'Deze scholen zijn van groot nut in deze uitgestrekte plaats, alwaar door den stilstand der fabrieken veel armoede heerscht en de armenkas niet in staat is in het onderwijs der behoeftigen te voorzien.'¹⁹ Wijnbeek refereerde hier aan de algemene armoede die in de eerste helft van de 19e eeuw geheel Nederland en daarmee ook Tilburg trof.

Wijnbeek bezocht vervolgens de vier openbare scholen, die, volgens hem, ver van elkaar lagen. Over de school in de wijk Kerk had Wijnbeek niets dan lof: hoofdonderwijzer Heer had onder andere gezorgd voor een schoolgebouw 'dat niets te wenschen overlaat'. Verder constateerde Wijnbeek dat alleen de 'Roomschen' er het schoolgezag beoefenden. Op zon- en feestdagen gebruikte de Zondagsschool het gebouw met ruim 400 personen van het mannelijk geslacht voor het oprispen van de vroeger opgedane kennis of voor de allereerste lessen lager onderwijs. Over de andere drie scholen was schoolopziener Wijnbeek echter weinig te spreken; deze waren niet verbeterd sinds zijn eerste inspectiebezoek in 1835. Op de school in de Veldhoven ontmoette Wijnbeek namelijk de eerdergenoemde inmiddels stokdove Mutsaers en op Heikant de 'hoogebejaarde Drabbe'.

Broodroof

De door Wijnbeek genoemde armoede, was voor Joannes Zwijsen reden tot zorg. Hij ging dan ook onvermoeid voort om het onderwijs in Tilburg zo goed (katholiek) mogelijk te verzorgen. Met de pastoor van 't Goirke deed Zwijsen een verzoek aan de overheid om op de locaties 't Heike en 't Goirke, een school voor arme jongens op te richten. Zwijsen kreeg toestemming en stichtte in 1844 de congregatie 'Fraters van Tilburg' aan 'de Locht', de huidige Gasthuisring. (De toestemming voor de armenschool op 't Goirke volgde pas elf jaar later in 1855). De fraters konden vanaf de Locht tevens hun andere werkzaamheden verrichten in het aldaar gelegen gasthuis. Tegelijkertijd leek het een goede uitvalshoek voor zowel de op te richten scholen op 't Goirke als op 't Heike. De zittende onderwijzers van de openbare scholen klaagden hun nood over deze nieuwe scholen: 'Broodroof!' zo was hun commentaar op het toch al karige loon dat het stads- en armenbestuur hun ter beschikking stelden. Zij richtten een 'adres' tot koning Willem II: dat Joannes Zwijsen een klooster ging bouwen voor mannen die onderwijs zouden geven. Daarbij strooiden zij het gerucht rond dat het bleek te gaan om 'buitenlanders', deze Franse 'Broeders der Christelijke scholen (Frères Ignorantins)'.²⁰ Zwijsen legde uit aan Willem II dat hij niets anders wilde dan onderwijs geven aan arme en minvermogenende jongens evenals de opvoeding van wezen, op dezelfde wijze als de Zusters van Liefde. De koning was snel overtuigd en bij de bezichtiging van het nieuwe kloos-

Fragment uit het titelblad van het brevier dat mgr. Joannes Zwijsen ontving bij zijn zilveren bisschopsfeest in 1867. Links de Paterskerk en rechts het klooster van de fraters op de Locht, thans Gasthuisring. Beide gebouwen zijn afgebroken. (Coll. Archief Fraters van Tilburg)

ter gaf hij zelfs aan hoe tevreden hij was over de bouw ervan: "t Wordt beter gebouwd dan mijne kazerne."²¹ Ook Joannes Heer stelde zich op aan de kant van Zwijsen en weigerde niet alleen, maar protesteerde eveneens fel tegen het adres van de onderwijzers. Deze namen het Heer niet in dank af: sindsdien behandelden zij hem met wantrouwen. De stad Tilburg was eveneens verheugd over deze gratis onderwijsvoorzieningen zoals de armen- en de zondagsscholen. Zo stond in het jaarverslag van 1845 dat men het als een geluk kon beschouwen dat zoveel jongens en meisjes van dit onderwijs mochten genieten. Ze zouden hun tijd anders toch maar 'in ledigheid doorbrengen en ongeletterd blijven'. Enkele regels verder schreef de ambtenaar dat deze jongeren tot 'nuttige en werkzame leden van de Maatschappij' werden opgevoed.²²

De Fraters van Tilburg beschikten in 1850 over vier frateronderwijzers: Alphonsus, Ignatius, Hyacinthus en Hieronymus. De leek, de heer Leus zou dit team versterken. De nieuwe fraterschool, de St. Vincentiusschool, werd gebouwd op een akker, ter hoogte van de huidige Schoolstraat. De fraters ontwikkelden hun eigen lesmateriaal zoals lees-, schrijfen rekenmethodes en de godsdienstleer. Bij de inhuldiging van de school waren niet alleen de fraters aanwezig, maar tevens de gemeenteraad van Tilburg, het parochiaal Armbestuur, de notabelen uit de stad en zelfs de bisschop. Toen de school openging voor de eerste lessen, waren er al 220 leerlingen, die letterlijk in de rij stonden voor deze 'bijzondere' school. In datzelfde jaar 1851 bouwde Joannes Heer uit eigen middelen een bewaarschool. Deze lag direct naast zijn onderwijzerswoning.

Schoolorde

In 1848 verscheen het plan van Thorbecke waarin de vrijheid van het geven van onderwijs vastlag, hoewel deze bij de wet nog moest worden uitgewerkt.

Over die regeling zou er later nog veel te doen zijn.²³ Het Tilburgse onderwijs bleek inmiddels mee te lopen in de landelijke pas. In het jaarverslag van de gemeente lezen we dat er overleg was tussen de Stedelijke Raad, de plaatselijke schoolcommissie, de 'Eerwaarde Geestelijken' en de 'Heer Distrikts-Schoolopziener'. Tilburg kwam in datzelfde jaar met een 'Bijzondere schoolorde voor de openbare scholen binnen de stad Tilburg'. De stad wilde het onderwijs op een ordelijke en 'eenparige' voet regelen op voordracht van de plaatselijke schoolcommissie. Deze orde, die beschreven staat in een klein handboekje, biedt een mooi overzicht van de diverse regels en bepalingen ten aanzien van vier 'afdeelingen':

1. leerlingen, schoolgelden en schoolbehoeften
2. schooltijd, vakantiedagen en de lesstof
3. de verplichtingen van de onderwijzer
4. algemene bepalingen en als laatste de schoolwetten

Enkele concrete voorbeelden hieruit schetsen het Tilburgse decor anno 1848. Zo lezen we dat alle kinderen ingeënt moesten zijn voor toelating tot de school. Een ander punt van orde betrof de uiterlijke verzorging: de leerling moest zindelijk en ongescheurd gekleed zijn 'en wel gewasschen en gereinigd'. De grote vakantie begon zaterdag voor de Tilburgse kermis tot en met de tweede maandag erna en ook voor de onderwijzers waren er bepalingen: zo mocht deze de leerlingen niet mishandelen, geen lichamelijke straf geven noch de kinderen ongepast bejegenen. Met de uitvoering en handhaving van deze bijzondere schoolorde waren belast burgemeester en wethouders en de plaatselijke schoolcommissie en aan de 'Heer Distrikts-Schoolopziener' was verantwoording verschuldigd.²⁴ Een ander document illustreert eveneens de 'nieuwe orde'. Zo bevindt zich in het archief van gemeente Tilburg een 'Register der door de plaatselijke schoolcommissie te Tilburg ingezonden verslagen over 1848 tot en met 1856'.²⁵ Dit register biedt een mooi overzicht van het aantal

scholen, welke onderwijzers en ondermeesters er werkzaam waren en of hun taakuitvoering al dan niet voldoende was. Daarnaast zien we per jaar het aantal leerlingen vermeld per school. Zo lezen we in diverse jaren dat de openbare scholen Kerk, Veldhoven, Heikant en Korvel een onevenredig aantal jongens en meisjes bevatten: in 1848 zijn dat 710 jongens ten opzichte van 289 meisjes. Als reden staat er in het verslag: '...dit is het gevolg van twee bestaande bijzondere scholen voor meisjes van armen en minvermogenen.'

Brabantsche domperigheid en Roomsche bijgeloof

Het bericht dat er nieuwe scholen in Tilburg waren, doorspekt van het Rooms-Katholicisme, bereikte de Hollandse provincies. Men was nieuwsgierig en zo reisde er een dominee met twee dames af naar het zuiden om eens kennis te nemen van deze 'Brabantsche domperigheid en het Roomsche bijgeloof'.²⁶ Een van de twee dames bleek Elise van Calcar, een protestantse dame die uitgesproken ideeën had over zelfontdekkend en proefondervindelijk leren. Later noteerde zij haar bevindingen in een geschrift 'Tilburgsche Mijmeringen'. 'Vergezelt mij thans naar de scholen, plaatsen zoo belangrijk, en het bezoek steeds waardig – de scholen zoo gewichtig en beslissend voor den geest des volks, van waar zoo veel goeds en zoo veel kwaads kan uitgaan voor het opkomend geslacht!...Te Tilburg zijn de scholieren talrijk, en als men ziet hoe in de stedelijke school de vijfhonderd kinderen als opgepakt zijn, dan begrijpt men ligt hoe de fraters op het denkbeeld kwamen, hier eene nieuwe school te openen, die schoon nog niet geheel voltooid, reeds eenige honderd kinderen heeft opgenomen'.²⁷ De fraterschool lag er volgens Van Calcar 'eenzaam en afgelegen bij'. De school was verdeeld in drie ruime vertrekken die door glazen schuifdeuren van elkaar gescheiden waren. De jeugdige onderwijzers droegen het 'statige lange gewaad der broeder-

schap, een klein kapje dekt het achterhoofd, terwijl een crucifix aan een metalen halsketentje op den breeden gordel hangt'.²⁸

Ook de school van de Zusters van Liefde werd bezocht, aldus het verslag van Elise van Calcar. Volgens haar gaven de zusters les aan wel duizend leerlingen.²⁹ Het bleek hier onder andere om een bewaarschool (kleuterschool) te gaan: Van Calcar spreekt hier immers van een 'engelachtig kindje' en de 'kleinste scholieren': 'kindertjes' van twee en drie jaar. Deze waren tijdens Van Calcars visitatie eigenlijk toe aan rust en verpozing, maar zuster onderwijzeres gaf een demonstratie van een 'allerliefst aandoenlijk schouwspel'. Ook bezocht Van Calcar de school voor grote meisjes, waar de zusters allen gekleed waren in eenzelfde gewaad en hoofdhuifel. Op een van de (katholieke) schoolwanden sierden de volgende stichtelijke teksten: 'Bemint elkander!', 'God ziet alles!', 'God is liefde' en ten aanzien van Maria: 'Ziet uwe moeder!'³⁰

Van Calcar merkte op dat het onderscheid tussen protestantisme en catholicisme nergens zo sterk was als in het onderwijs. 'Ik heb op verschillende plaatsen de scholen bezocht, en ik zou bijna aannemen om alleen op den algemeenen indruk af de catholieke scholen van de protestanten te onderscheiden, want nergens spreekt zich het kenschetsend onderscheid deze beide hoofdafdeelingen der Christenheid zoo duidelijk uit. De protestantsche schooljeugd is vrij, maar dikwijls tot losbandigheid toe, de catholieke is onder de tucht, maar dikwijls tot onderdrukking van den geest ja tot werktuiglijkheid toe'.³¹ Een andere vergelijking betrof die van de lokalen. Zo liet het lokaal van de openbare school volgens Van Calcar veel te wensen over, de fraterschool echter, was nieuw; beschikte over veel ruimte, de schoolmeubels waren in een zeer goede staat, de wanden, vloeren en zoldering nog 'zindelijk en proper'. In de stedelijke (openbare) school voelde

De Vincentiuschool (1849-1914) aan de Schoolstraat was de eerste school van de Fraters van Tilburg. (Coll. Archief Fraters van Tilburg)

Elise van Calcar (1822-1904) op een foto uit 1862. (coll. RAT)

zij een 'gemakkelijk en vrijer' klimaat. Daarbij merkte zij op dat er een vertrouwelijke omgang was tussen de onderwijzer en de leerling. Zo waren de kinderen vrijmoedig en blij en de leraar had een hartelijke en vaderlijke toon. Bij de fraters was er volgens Van Calcar merkbaar sprake van onderdanigheid maar tevens meer regelmaat. Er was 'iets koels en afgemetenens, dat de kinderlijke ziel ligt zal neëdrukken; het was als ademde men er van alle zijden den strengen geest eener geestelijke orde, als voelde men den dwang der terughouding van degenen, die niets meer met de wereldsche inrigtingen of het huiselijke leven gemeen trachten te hebben.' Hoewel Elise van Calcar niet in het klaslokaal mocht komen en noodgedwongen door 'een venstertje van een spreekvertrekje in de school' keek, ervoer zij een grote stilte die zowel binnen als buiten de school heerste. Haar waardering sprak zij uit door de onderwijzer 'vaardig' te noemen, die 'duidelijke woorden' sprak. Vanwege wellicht de net nieuwe school, vond Van Calcar de ijver van de onderwijzers nog fris en de opgewektheid nog onver-

De zogenaamde kleine weesjes bij de Zusters van Liefde op de Oude Dijk. Foto 1935. (coll. RAT)

zwakt. Zoals gezegd viel bij de fraters haar de orde en netheid op. Maar wellicht iets té correct en té gedrield: 'Mogten de klassicale oefeningen later maar niet tot ene doode werktuigelijkheid overslaan, die meer in schijn dan in wezen den geest ontwikkelt en verrijkt, die meer een machinaal geheugenwerk, dan eene ware verstandsoepscherping wordt!'³²

Ook bij de meisjesschool van de zusters ervoer Van Calcar 'uitnemende orde en vaste regelmaat'. Zo erg zelfs dat Van Calcar deze kleine kinderen vergeleek met marionetten. De stilte in de scholen had volgens haar iets doods dat onaangenaam was, hoewel de orde en tucht [weer] bewonderenswaardig waren.³³ Een voorbeeld van deze dogmatische vorm van onderwijs was voor Van Calcar een glazen kastje, waarin zij een 'aardig poppetje zag [ziet] in hemelsblauwe zijde gekleed en met blinkende optooisels versierd. Men kan zich ligt denken hoe lief men de kinderen zulk een beeldje kan leeren hebben, hoe gemakkelijk men de kinderlijke verbeelding in het ontwakken verwarren kan door het onzichtbare en geheimzinnige aan het zinnelijke te verbinden, – maar het huivert mij toch door de leden als ik den kleinen zulk een voorwerp ter heilige vereering zie geboden, als zij een beeldje, dat best tot speeltuig geschikt zou zijn – de moeder Gods leeren noemen!...'³⁴

Nieuwe kweek

Anno 1850 was het verschil tussen openbaar en bijzonder onderwijs nog niet geslecht, ondanks de vrijheid op inrichting van onderwijs die in 1848 werd gegeven. De financiële gelijkstelling was bron van zorg. Hoe moesten de steeds kostbaar wordende onderwijsvoorzieningen gefinancierd worden? Minister Van der Bruggen ontwierp in 1856 een nieuwe schoolwet, die de mogelijkheid openliet bijzondere scholen op te richten en tegelijkertijd de gemengde openbare school handhaafde. Het ontwerp beoogde verbetering van de kwaliteit van de scholen. Ten eerste werden de lesstof en het aantal verplichte vakken uitgebreid. Daarnaast kregen de onderwijzers betere voorzieningen zoals onder andere aanpassing van het salaris. Tevens was er aandacht voor de opleidingen tot onderwijzer, de kweekscholen. De gemeente kreeg meer bevoegdheden maar tevens verplichtingen ten aanzien van het lager onderwijs. Het rijk en de provincie trokken zich steeds meer terug.³⁵ Ondanks deze 'voortgang' hield de nieuwe onderwijswet van 1857 nog steeds onvoldoende rekening met verlangens van de katholieke bevolking. Joannes Zwijsen die vanaf 1853 bisschop van Den Bosch en aartsbisschop van Utrecht was, maakt zich nog steeds zorgen over het verlies van de godsdienstzin en de goede zeden. Zwijsen wilde dat de katholieke scholen een dam hier tegen opwierpen en tegelijk een bijdrage leverden aan de wederopbouw van een sterke kerk met loyale gelovigen. Parochieherders moesten de stichting van katholieke scholen bevorderen en ouders stimuleren om hun kinderen vooral naar school te sturen. Een kweek van nieuwe onderwijzers was gewenst, nee, was zelfs noodzakelijk.³⁶

Tilburg brandpunt

Hoewel het lager onderwijs en de opleidingscholen voor nieuwe onderwijzers, de zogenaamde kweek-scholen, nog lang niet waren zoals Zwijsen en Heer wellicht zouden willen, zo rond 1850 leek de basis voor het lager onderwijs gelegd. Tilburg had zichzelf op de kaart gezet met voorzieningen in zowel het openbaar als het bijzonder onderwijs. Er was een variëteit aan onderwijsvormen: openbare en bijzondere scholen met een fraterschool, zusterscholen, bewaarscholen en zondagsscholen. Dit totaal aan lager onderwijs was rond het midden van de 19e eeuw goed voor ruim 2800 leerlingen.³⁷ De kweekscholen die opgericht werden door zowel Joannes Heer als de fraters én de zusters waren onderdeel van het volgende hoofdstuk in het onderwijscurriculum van de stad. Niet alleen de Tilburgers zelf waren trots op deze 'overwinningen', ook mensen van buiten de stad uit-ten hun bewondering. Zo was de schoolopziener C. Hermans zeer onder de indruk van het succesvolle werk in Tilburg. In een van zijn rapportages schreef hij: '...dat Tilburg weldra als het brandpunt van onderwijs en opvoeding zal geprezen worden.'³⁸ Hoewel de schoolstrijd nog lang niet gestreden was, had Tilburg al geijverd voor een stevig fundament. Rond het midden van de 19e eeuw was de naam 'Tilburg Onderwijsstad' al voorged gevestigd.

Met dank aan: Wim de Bakker, Theo Cuijpers, Cor van der Heijden en Rien Vissers.

Omslag 'Tilburgsche Mijmeringen' door Elise van Calcar, 1851. (Coll. RAT)

Noten

1. Boekholt, Geschiedenis van de school in Nederland, 99.
2. Idem, 106.
3. Idem, 110.
4. Idem, 99.
5. Kronenburg en Boomaars, De Zusters van Liefde, 8.
6. Weijters, Scholen en schoolmeesters, 95.
7. Witlox, Monseigneur Joannes Zwijsen, 62.
8. Peijnenburg, Joannes Zwijsen, bisschop, 71.
9. RAT, Archief Gemeentebestuur van Tilburg 1810-1907, inv.nr. 301 jaarverslag 1835.
10. C.J.Weijters, 'Een verdienstelijk man Johan Heer, schoolonderwijzer te Tilburg, 1835-1859 deel III' in: Rooms Leven 8-1-1965.
11. Reinsma, Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II, 102.
12. RAT, Archief Gemeentebestuur van Tilburg 1810-1907, inv.nr. 304 jaarverslag 1838.
13. RAT, Archief Gemeentebestuur van Tilburg 1810-1907, inv.nr. 302 jaarverslag 1836.
14. Peijnenburg, Joannes Zwijsen, bisschop, 48.
15. Idem, 48.
16. Meijssen, Lager onderwijs, 35.
17. Reinsma, Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II, 89.
18. Idem, 264.
19. Idem, 277.
20. Peijnenburg, Joannes Zwijsen, 116.
21. Hout, Van den, Levensschets, 59.
22. RAT, Archief Gemeentebestuur van Tilburg 1810-1907, inv.nr. 311 jaarverslag 1845.
23. Meijssen, Lager onderwijs, 48.
24. RAT, Archief Gemeentebestuur van Tilburg 1810-1907, inv.nr. 2011 Reglement voor de openbare scholen 1848.

25. RAT, Archief Gemeentebestuur van Tilburg 1810-1907, inv.nr. 1994 Jaarverslagen van de schoolcommissie 1835-1856.
26. Hout, Van den, Levensschets, 95.
27. Van Calcar, Tilburgsche Mijmeringen, 22.
28. Idem, 23.
29. Idem, 25.
30. Idem, 32.
31. Idem, 31.
32. Idem, 24.
33. Idem, 28.
34. Idem, 32.
35. Boekholt, Geschiedenis van de school, 151.
36. Leeuw, De 'Katholiek, standsbewust en dorps?', 331.
37. Kronenburg en Boomaars, De Zusters van Liefde, 52.
38. RAT, Collectie C.J. Weijters 1940-1982, inv.nr. II.5 Krantenartikel 'Johan Heer, schoolonderwijzer te Tilburg, 1835-1859, deel V' in: Rooms Leven 29-8-1965.

Bronnen en literatuurlijst

- Regionaal Archief Tilburg (RAT), Collectie C.J. Weijters 1940-1982, inv.nr. II.5 Krantenartikel 'Johan Heer, schoolonderwijzer te Tilburg, 1835-1859' in: Rooms Leven 25-12-1964.
- Regionaal Archief Tilburg, Archief Gemeentebestuur van Tilburg 1810-1907, inv. nr. 301-324 jaarverslagen 1835-1858.
- Idem, inv.nr. 2011 Reglement voor de openbare scholen 1848.
- Idem, inv.nr. 1994 Jaarverslagen van de schoolcommissie 1835-1856.
- F. van Zutphen, Inventarissen van de archieven van de parochies Tilburg 1600-1797 (1810), H. Dionysius Goirke (ca. 1675) 1797-1982 en H. Dionysius Heike (1794) 1797-1977 (Tilburg 1991).
- Boekholt, P. Th. F.M., en Booy de, E. P., Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd (Assen 1987).
- Calcar, E. van, Tilburgsche mijmeringen ('s-Hertogenbosch 1851).
- Horst, H. van der, Nederland de vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu (Amsterdam 2005).
- Hout, Fr.Ludovicus van den, Levensschets van den hoogerwaardede pater Maria Franciscus Salesius de Beer (Tilburg, 1919).
- Kronenburg, J.A.F., en Boomaars, Chr., De Zusters van Liefde der Congregatie van O.L. Vrouw Moeder van Barmhartigheid gevestigd te Tilburg. Van 1832-1922 ('s-Hertogenbosch 1924).
- Leeuw, K. P. C. de, 'Katholiek, standsbewust en dorps? Cultuur, mentaliteit en zorg 1814-1940' in: C. Gorisse e.d. Tilburg, stad met een levend verleden : de geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw (Tilburg 2001).
- Lenders, J., De burger en de volksschool Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming Nederland 1780-1850 (Nijmegen 1988).
- Meijssen, J.H., in opdracht van Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Lager onderwijs in de spiegel der geschiedenis 1801-1976 ('s-Gravenhage 1976).
- Peijnenburg, J.W.M., Joannes Zwijsen, bisschop (Tilburg 1996).
- Reinsma R., 'Het lager onderwijs in Noord-Brabant tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek' in: Varia Historica Brabantica II ('s-Hertogenbosch 1966).
- Reinsma R., Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II ('s-Gravenhage z.j.).
- Weijters C. J., Scholen en schoolmeesters in Tilburg 1532-1858 (Tilburg 1981).
- Witlox, J., Monseigneur Joannes Zwijsen een man van vorstelijk karakter en hoogepriesterlijk geloof, trouw en oprecht Nederlander ('s-Gravenhage, 1941).

Tilburg kort

Tilburg signalement LXVI

Leo Adriaenssen, 'Verborgen kunst en kunstenaars', in: *In Brabant, tijdschrift voor Brabants heem en erfgoed*, okt. 2009, nr. 0, p. 46-51.

N.B. Betreft Damiaen van Nerven (ca. 1515-1603/04) uit Goirle. Tilburg passim.

Leo Adriaenssen, 'Van Nerven. Meester van lancet, burijs en penseel', in: *De Brabantse Leeuw*, jrg. 58, nr. 3, p. 129-155; idem nr. 4, p. 213-249.

N.B. Tilburg passim.

Carré, de kunstenaar en het werk (Tilburg, 2010), 10.

N.B. Bevat werk van 24 Carrékunstenaars uit Tilburg.

C.A.G. Derwig, *Het Pauluslyceum 1954-2002* (Tilburg, 2College, 2010), 22,50.

Henk van Doremalen, Siebrand Krul, Ronald Peeters en Jan Stads (red.), *De Kleine geschiedenis van Tilburg. Deel 14: Peerke, paters en pastoors* (Zwolle, Waanders Uitgevers, 2009), 96 blz., geb., geïll., ISBN 978-90-400-2139-8, 6,95.

Henk van Doremalen, Siebrand Krul, Ronald Peeters en Jan Stads (red.), *De Kleine geschiedenis van Tilburg. Deel 15: Markten en winkelcentra* (Zwolle, Waanders Uitgevers, 2009), 96 blz., geb., geïll., ISBN 978-90-400-2140-4, 6,95.

Henk van Doremalen, Siebrand Krul, Ronald Peeters en Jan Stads (red.), *De Kleine geschiedenis van Tilburg. Deel 16: Meesters, nonnen en professoren* (Zwolle, Waanders Uitgevers, 2009), 96 blz., geb., geïll., ISBN 978-90-400-2141-1, 6,95.

Jeroen van Eijndhoven en Rinus van der Heijden, *Tilburg in de jaren '70* (Tilburg, Uitgeverij Nieuwland, 2009), ISBN 9789086450336, 19,90.

Jan Franken, 'De Tilburgen – II De Tilburgen rond 1200', in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 60, 2009, nr. 4, p. 140-154.

Sandra Franken en Berna Trommelen, *Krachtbron. 200 jaar vrouwen in Tilburg* (Tilburg, BTC, 2009), 96 blz., geïll., ISBN 978 90 9024 930 8, 12,50.

Jef van Gils en Jim van Nieuwenhuizen, 'Toekomstig Verleden. Verborgene schatten van het archief' (Tilburg, Pix4Profs Uitgeverij en Regionaal Archief Tilburg, 2010), 232 blz., geïll., geb., ISBN 978-94-6032-007-1, 24,95.

Piet Hartman, Sjeff Hendriks, Piet de Jongh, Kitty de Leeuw en Emy Thorissen, *De Meierij van 's-Hertogenbosch* (Wijk en Aalburg, Pictures Publishers, 2009), 426 blz., geb., geïll., ISBN 978-90-73187-64-1, 44,95. N.B. Tilburg, Berkel-Enschot en Udenhout p. 162-199; fotograaf Henri Berssenbrugge, foto's m.b.t. Tilburg, p. 64-77.

Rien van der Heijden, *Theresia in de schijnwerpers* (Tilburg, Werkgroep Theresia in de schijnwerpers), 2010.

Joke Knoop, *Hasseltse kapel, Tilburgs springlevende Mariamonument* (Tilburg, Drukkerij Gianotten, 2010), 128 blz., geïll., ISBN 978-90-815045-1-5, 19,50.

Joost van der Loo, 'De handel en wandel en de nazaten van een Udenhouter uit 1809', in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 60, 2009, nr. 4, p. 129-136.

Heemkundekring Tilborch 40 jaar (Tilburg, Heemkundekring Tilborch, 2009), 5.

Karel Loeff, 'Schiettent en Suikerspin' (Zwolle, Waanders, 2009), Deel 15 uit reeks *Het Alledaagse leven*. 5,95. N.B. Tilburgse kermis passim.

Nederlandse ondernemers 1850-1950 (Zutphen, Walburg Pers, 2009), deel 1 Noord-Brabant, Limburg en Zeeland, ISBN 978.90.5730.649.5, 39,50.

N.B. Betreft o.a. enkele Tilburgse ondernemers zoals Armand Diepen, Van Dooren, Frans Verbunt en de Goirlenaar Jan van Besouw.

Peerke Donders. Zijn leven, zijn brieven (Veldkamp Producties, 2009), DVD, 19,95. Verkrijgbaar in het Peerke Donders Paviljoen.

Nel van Spaendonck en Ad Pijnenburg, 'Hamers', in: *De Brabantse Leeuw*, jrg. 58, nr. 2, p. 104-114.

N.N., 'Zeldame prehistorische nederzetting in Tilburg ontdekt', in: *Vitruvius. Onafhankelijk vakblad voor erfgoedprofessionals*, jrg. 3, okt. 2009, nr. 9, p. 5.

Paul Spapens, *Bier in alle eeuwigheid. 125*

jaar Trappistenbrouwerij De Koningshoeven 1884-2009 (Tilburg, Pix4Profs Uitgeverij, 2009), 208 blz., geb., geïll., ISBN 978 94 6032 008 8, 24,95.

Paul Spapens, *Rode Kruis in Tilburg thuis. Een eeuw Rode Kruis in Tilburg e.o. 1910-2010* (Tilburg, Pix4profs Uitgeverij, 2010), 176 blz., geïll., ISBN 978 94 6032 010 1, 14,95.

Jace van de Ven, *De weg ernaartoe* (Tilburg, 2009), 35.

N.B. Tilburgse dichter. Met zeefdrukken en aquarellen van Walter Kerkhofs. Oplage 150 stuks.

Renée de Vin, *Zon- en feestdagen* (Zoetermeer, Free Musketeers, 2009), 250 blz., ISBN 978-90-484-0936-5, 19,95.

N.B. Roman speelt zich af in Tilburg in de jaren tachtig van de vorige eeuw.

Joop Visser, Matthijs Dicke en Annelies van der Zouwen (red.), *Nederlandse ondernemers 1850-1950. Noord-Brabant, Limburg en Zeeland* (Zutphen, Walburg Pers, 2009), 408 blz., geb., ISBN 978-90-5730-649-5, 39,50.

N.B. Hierin o.a. de Tilburgse ondernemers Diepen, Van Dooren en Verbunt.

Ronald Peeters

Ondernemers 1850-1950 voor het voetlicht gebracht

Er zijn veel boeken en artikelen over het Nederlands bedrijfsleven geschreven, maar biografieën van ondernemers zien we minder vaak. In het eind jaren zeventig opgezette *Biografisch Woordenboek van Nederland* komen ze sporadisch voor. Met de zes delen tellende serie *Nederlandse Ondernemers 1850-1950* van de Stichting Ondernemersgeschiedenis gaat daar nu verandering in komen. De auteurs willen 300 ondernemers voor het voetlicht brengen, geordend per provincie. Het onlangs verschenen eerste deel bevat biografieën van ondernemers uit de provincies Noord-Brabant, Limburg en Zeeland. De samenstellers beschikten over een lijst van ongeveer 4.000 ondernemers, waaruit een selectie van de 300 voornaamste werd gemaakt. Er waren twee belangrijke inhoudelijke selectiecriteria, namelijk ondernemers bij wie strategische beslissingsbevoegdheid en (geheel of gedeeltelijke) eigendom van het bedrijf bij elkaar komen, en het belang van die ondernemer als maatschappelijke figuur.

Dan ben je natuurlijk benieuwd hoe Tilburg

(of omgeving) er dan 'van afkomst'. Wie staan er dan naast figuren als die uit de Brabantse ondernemersfamilies Philips, De Gruyter of Van Lanschot? Noord-Brabant telt met 31 biografieën drie ondernemers(families) uit Tilburg (Diepen, Van Dooren en Verbunt), een uit Goirle (Van Besouw) en een uit Moergestel (Van Bommel).

Armand Diepen en Frans Verbunt hebben een eigen biografie gekregen; bij Van Dooren gaat het om enkele generaties ondernemers. Kort samengevat: de ondernemersgeschiedenis van Nederland die in zes kloekedeelen wordt samengevat, bevat slechts één procent biografieën van Tilburgse ondernemers (geschreven door Ad van den Oord en Jan Brouwers). Nota bene, Amsterdam en Rotterdam krijgen ieder één deel! De kwaliteit van de biografieën is goed, maar Tilburg met zijn rijke industriële verleden, komt er maar schamel van af. Wellicht dat daar op lokaal niveau nog eens wat aan gedaan kan worden.

Ronald Peeters

Joop Visser, Matthijs Dicke en Annelies van der Zouwen (red.), *Nederlandse ondernemers 1850-1950. Noord-Brabant, Limburg en Zeeland* (Zutphen, Walburg Pers, 2009), 408 blz., geb., ISBN 978-90-5730-649-5, 39,50.

Tilburg in de jaren '70

Sommige beroepen als journalist en taxi-chauffeur brengen met zich mee dat je 'alles' weet, of te weten komt. Omdat Rinus van der Heijden in de jaren zeventig in Tilburg beide beroepen combineerde, was hij bij uitstek

F.J.J.B. Verbunt (1856-1924), oprichter van de gloeilampfabriek Volt en wijnhandelaar in Tilburg. (Coll. Stadsmuseum Tilburg)

geschikt om een fotoboek over het wel en wee van de stad in dit decennium samen te stellen en van bijschriften te voorzien. Jeroen van Eijndhoven maakte als persfotograaf een deel van de in het boek opgenomen foto's.

Midden in de jaren zeventig legde Cees Becht zijn burgemeestersketting af. De slopersgeest die hij door de stad had laten rondwaren, was gedurende het hele decennium zichtbaar. Met zijn enorme hoeveelheid slooppanden en kale plekken was Tilburg toen een van de lelijkste steden van het land. Een van de meest trieste plaatsen was wel de plek waar nu de bibliotheek staat. In mijn herinnering was dit langdurig een grote zandvlakte die na regenval in een enorme modderpoel veranderde. Foto's van een aantal grote slooppjecten ontbreken dan ook niet. Onder andere de St. Annakerk, de Noordhoekse kerk, en seculiere gebouwen als garage Knegtal aan het Piusplein, het 'oude postkantoor' aan de Willem II straat en veel fabrieken. Op sommige foto's is nog goed te zien hoe die midden tussen de woonhuizen stonden, zoals die van Van Dooren en Dams aan het Korvelplein.

Het boek geeft per jaar een beeld van Tilburg. Ieder jaar kent een aantal terugkerende thema's. Onder andere sport, cultuur, politiek en vertier. Zo is er een foto van een toen nog niet in opspraak geraakte judobaas Peter Ooms, van de opening in 1971 van de onzinnige gele iglo's achter het stadhuis, de sluiting van textielabriek Spandon in 1970, de autoloze zondag en van de ingebruikname van de fietsroute in 1977. Maar de mooiste foto vind ik wel de foto die het jaar 1974 opent. Daarop zie we verschillende groepjes Tilburgers buurten op de banken rond de inmiddels ook al weer bijna zeventien jaar geleden verdwenen Lindeboom op de Heuvel. Een paar thema's worden wat nader toegelicht. Zo krijgt het kraken in Tilburg een wat ruimere achtergrondbeschrijving. En dat is terecht, want de jaren zeventig zijn ook de jaren waarin veel acties werden gevoerd. De stedelijke omgeving zag er doods uit, maar er giste van alles in de stad.

Paul van Dun

Jeroen van Eijndhoven en Rinus van der Heijden, *Tilburg in de jaren '70* (Tilburg, Uitgeverij Nieuwland, 2009), ISBN 9789086450336, 19,90.

P.N. van den Boer: zoektocht naar een vergeten 'Tilburgse meester'

Een 'kunstenaar van den eersten rang op het moeilijke en uitgebreide gebied der kerkschildering', een 'begaafden décorateur', iemand die 'met de beste artisten van het buitenland wedijveren kan'. In oude kranten zijn deze en andere lovende woorden te vinden over de Tilburgse schilder P.N. van den Boer.

Petrus Nicolaas van den Boer werd in 1846 in Veghel geboren en vestigde zich later in Tilburg. Daar woonde en werkte hij tot zijn dood in 1926. In Tilburg, maar ook in andere plaatsen, verwierf hij behoorlijk wat bekendheid, onder meer als zeer verdienstelijk vervaardiger van muurschilderingen. Maar Van den Boer maakte ook schilderijen. In het Regionaal Archief Tilburg hangt bijvoorbeeld een portret van P.F. Bergmans, die onder meer ooit gemeenteraadslid en wethouder was, dat door Van den Boer geschilderd moet zijn.

Maar ondanks de bekendheid die Van den Boer tijdens zijn leven heeft gehad, is er van het werk van deze kunstenaar tegenwoordig nog maar weinig terug te vinden. Inmiddels zijn onder andere enkele muurschilderingen en stillevens van hem opgespoord, maar mogelijk zijn er nog Tilburgers die ook werk van Van den Boer in huis hebben of weten te traceren.

De redactie van tijdschrift *Tilburg* zou voor een artikel in dit blad graag met eventuele 'tipgevers' in contact komen. Hebt u werk van deze vergeten 'Tilburgse meester' in uw bezit, of kunt u meer informatie over Van den Boer verschaffen, dan wordt het zeer op prijs gesteld als u contact opneemt met redacteur Jeroen Ketelaars, *Postbus 9120, 5000 HC Tilburg*, e-mail: jketelaars@xs4all.nl, tel. 06-50430163.

